Jesaja 63

Scriptie Exegese Oude Testament
door J.K.C. Kronenberg

Apeldoorn, augustus 1980

INLEIDING

De hoofdstukken 40-66 vormen het tweede gedeelte van het boek Jesaja. Op grond van verschil in: 1. denkbeelden en voorstellingen; 2. taal en stijl; 3. historische achtergrond, erkent men tegenwoordig dat de hoofdstukken 40-66 toe te schrijven zijn aan een andere auteur dan de profeet Jesaja, die onmiskenbaar de schrijver is van cap. 1-39. Deze tweede auteur, Deutero-Jesaja, moet meer dan 150 jaar na de profeet Jesaja geleefd hebben, nl. tussen 568 en 539 v.Chr., de tijd van de babylonische ballingschap. /Omdat het te ver zou voeren om binnen het kader van deze scriptie heel deze problematiek hier aan te snijden, verwijs ik naar de overzichten bij G.Ch. Aalders, p. 215-221; J. Ridderbos, inleiding (p. 5-24) en F. Delitzsch, S. 401-408./

De hoofdstukken 40-66 hebben dus betrekking op de periode, waarin het volk van Juda in ballingschap verkeerde (vgl. 42,22; 52,2) in Babel (vgl. 47,6; 48,20). Jeruzalem en de overige steden van Juda liggen in puin (vgl. 44,26.28; 51,3; 52,9; 58,12; 61,4) en ook de tempel is verwoest (44,28; 63,18; 64,10; 66,1).
In deze situatie zal de profeet zijn bemoedigende en troostrijke woorden hebben gesproken. Profetieën die het herstel van en de terugkeer naar het erfdeel bevatten.

De verzen 63,1-6 vormen één geheel. Ze doen denken aan met name Jes. 34 en andere profetieën over Edom. Het is niet gemakkelijk om dit gedeelte historisch te plaatsen. Te denken is met name aan de tijd van Obadja, die zijn profetie heeft gehouden vlak na 586. Toen het rijk van Juda in 587 v.Chr. ineenstortte, hebben de Edomieten zich verheugd over de val van Jeruzalem en drongen zij het ontvolkte gebied van Zuid-Juda binnen (vgl. Ez. 35,10vv.; 36,5).

De verzen 7-19 (t/m 64,12) zullen we historisch een plaats moeten geven in dezelfde tijd, vlak ná de verwoesting van Jeruzalem en de tempel in 587 v.Chr. (zie pag. 18).

1-6 De opbouw van de verzen 1-6 wordt bepaald door de afwisseling vraag-antwoord, vraag-antwoord. We hebben hier te maken met een wisselgesprek. Bij de vragensteller zullen we moeten denken aan de profeet, die uit naam van zijn volk spreekt. Degene, die zijn vragen beantwoordt - zo blijkt uit het vervolg - is de Here God Zelf, Die terugkeert van het gericht dat Hij in Bozra heeft uitgeoefend over Edom (vers 1) en de volken (vers 6). F. Delitzsch, /S. 632/ denkt aan nog een derde persoon. Aan deze niet nader genoemde persoon stelt de profeet zijn vragen.

C. Westermann denkt dat we hier te maken hebben met: "die Erkundigung des Wächters oder die Posterfrage". /S. 302f./ De wachter staat bij de poort en als hij iemand ziet aankomen, stelt hij de gebruikelijke vragen: Wie komt daar? Hoe zie je eruit? En het antwoord zal dan luiden: Ik ben het, NN. Ik zie er zo uit, omdat ik dat en dat heb gedaan (vgl. Jes. 62,6).

G. Fohrer vermoedt dat we hier te maken hebben met een "Kult- und Liebeslied". Het zou hier dan gaan om een begroeting van de uit de strijd thuiskomende held, die vertelt van zijn roemrijke daden in de strijd. /Bij: A. Schoors, p. 368/

Anderen denken aan koorzang, bekerlied en wijndans.

P. Volz ten slotte meent, dat we hier moeten denken aan het loofhuttenfeest. Dit feest valt in de tijd van de wijnoogst. "Hüttenfest aber ist J a h r e s f e s t J a h w e s, so singt auch hier der Dichter vom *jôm jahwe*, vom jüngsten Gericht." /S. 263/

1 Een verbaasde en misschien wel geschokte profeet ziet in een visioen iemand komen uit de hoofdstad Bozra in Edom, en hij vraagt hem:

"Wie is toch wel deze, die naderbij komt uit Edom, in felrode klederen uit Bozra."

- מִי = wie? (pron.interrog.: Nat, par. 17a).
- זֶה = deze (pron.demon.: Nat, par. 16a).
  מִי־זֶה = wie dan toch (adverbium: Nat, par. 60h).
- בָּא is perf.qal van בּוֹא = eintreten, eingehen, kommen (Ges., S. 86ff.).
- מִן = uit, (van), sedert, wegens (voor laryngalen en ר: compensatie van i in ē: Nat, par. 61c).

- אֱדוֹם = Edom; komt van de stam אדם = rood zijn, vgl. Kl. 4,7 (Ges. S. 10).

Edom was het land, dat lag ten ZZO van Israël. Het strekt zich uit van de Dode Zee tot aan de Rode Zee: de streek ten oosten van de Araba-slenk tussen de zuidgrens van Moab (wādi al-hesa) en de Elamitische zeeboezem (Golf van Akaba). /Vgl. V. Maag, BHW I, Kol. 450-452; Idem, BHW II, Kol. 23v./
Volgens Gen. 25,30 en Gen. 36 zijn de Edomieten de nakomelingen van Esau. Israël (Jakob) en Edom (Esau) zijn dus broedervolken. In de geschiedenis van het volk Israël komen we telkens Edom tegen als het land, dat vervuld met bittere haat, de Israëlieten vijandig is gezind (vgl. Jes. 34). Zo weigerde Edom de Israëlieten de doortocht (Num. 20,14v.); later werd het door David veroverd (2 Sam. 8,14), maar in de tijd van Joram viel Edom Israël af (2 Kon. 8,20v.; 2 Kron. 21,10v.; Obadja). Toen het Judeese rijk in 587 v.Chr. ineenstortte, hebben de Edomieten bitter wraak genomen (vgl. Ps. 137,7; Jes. 34; Obadja 10-15; Klaagl. 4,21; Ez. 25,12vv.). Ten slotte drongen zij het ontvolkte gebied van Zuid-Juda binnen (Ez. 35,10vv.; 36,5).
Edom blijkt dus in het oude testament de erfvijand van Israël. Zo kan Edom de algemene aanduiding worden voor al de landen, die Israël hebben getiranniseerd en onderdrukt (vgl. evenzo Babel). Ook in Jes. 63,1 zullen we Edom in deze bredere symbolische betekenis moeten opvatten (vgl. vers 6, waar over "volken" in het meervoud wordt gesproken). /Vgl. b.v. P. Volz, S. 262: "Typus des Gottfeindlichen, der gottfeindlichen Macht."./

De hoofdstad van Edom is Bozra (vgl. Amos 1,12; Gen. 36,33): "ontoegankelijke plaats"?. /Vgl. E. Jenni, in: BHW I, kolom. 283/ Het is de vaderstad van koning Jabab (Gen. 36,33; 1 Kron. 1,44), het tegenwoordige el-busē ra, ten ZZO van de Dode Zee. Bozra stond bekend als een wijnbouwstad.
In Jes. 34,6; 63,1; Jer. 49,13 en 22; Am. 1,12 wordt gesproken over haar dreigende ondergang.

Sommige exegeten /Zo b.v. A. van der Flier, p. 144; J. Ridderbos, KV, p. 236*; B. Dahm en L. Köhler, bij: C. Westermann, S. 303; BHK/ willen in navolging van Lagarde, de namen Edom en Bozra anders vocaliseren, op grond van het feit dat in het vervolg nergens meer sprake is van Edom. In plaats van מִבָּצְרָה en מֵאֱדוֹם willen zij

lezen מֵאֱדֹם en מִבֹּצְרָה. De vertaling zou dan luiden:
"Wie is het, die daar aankomt roodgekleurd, met klederen roder dan die van een druivenplukker?".
Maar deze verandering wordt door geen enkele tekstgetuige gesteund. We zullen ons dan ook moeten houden aan de tekst en vocalisatie der Masoreten. Klankovereenkomst en woordspeling tussen Edom en rood, Bozra en druivenplukker blijven dan ook goed mogelijk.

Degene, die uit Edom - nader bepaald uit haar hoofdstad Bozra - komt, draagt felrode klederen. Zijn kleren zien eruit als de kleren van iemand, die gestreden heeft.

- חָמוּץ = hochrot (Ges., S. 240).
- בְּגָדִים plur. van בֶּגֶד = 1. Kleid; 2. Decke (Ges., S. 83). In Jes. 59,17 lezen we van klederen van de wraak: בִּגְדֵי נָקָם; in Jes. 61, 10 wordt gesproken van klederen des heils: בִּגְדֵי־יֶשַׁע.

Deze klederen zijn rood gekleurd door het bloed van de volken (vgl. vers 3 en 6), die hij heeft overwonnen.
Van de overwinnaar wordt vervolgens gezegd:

"Deze pralend in zijn gewaad, gebogen in de grootheid van zijn kracht?"

- זֶה = deze.
- הָדוּר is part.pass.qal van הדר = 1. auszeichnen, schmücken; 2. ehren (Ges., S. 175: "prächtig in seinem Gewande"). /Vgl. I.W. Slotki, p. 305: "glorious in his apparel"; A. Schoors, p. 369: "luisterrijk in zijn gewaad"./
- בְּ־ = in, op, bij, (aan), te midden van, (onder), met, door (Nat, par. 61a).
- לְבוּשׁוֹ van לְבוּשׁ = Kleid, Gewand (Ges., S. 376), hier met pronomen suffix 3 pers.m.sg. (Nat, par. 15g).
- צֹעֶה is part.qal van צעה = 1. gekromd zijn; 2. zich neerleggen; 3. mit zurückgebogenen Halse, stolz einhergehen (Ges., S. 689).
- רֹב = 1. Menge; 2. Grösze (Ges., S. 740).
- כֹּחוֹ van כֹּחַ = 1. Kraft; 2. Kraft der Erde; 3. Tauglichkeit, Tüchtigkeit; 4. Vermögen, Habe, Güter (Ges., S. 340), hier met pronomen suffix 3e pers.m.sg.

Nogal wat exegeten willen het צֹעֶה corrigeren en lezen dan met Σ en V: צֹעֵד van צעד = 1. aufsteigen; 2. schreiten. Men vertaalt dan met "voortschrijdend". /Zo b.v. P. Volz, S. 261b; J.L. Mc.Kenzie,

p. 186a; C. Westermann, S. 302i; J. Ridderbos, KV, p. 236**; BHK; SV; NBG./

Men wil deze correctie toepassen, omdat de vertaling "gekromd, gebogen" geen goede zin zou geven. J. Schelhaas /p. 130[6]/ houdt terecht vast aan de Masoretentekst en omschrijft שְׁחֵה: als "het zich vooroverbuigen, waarbij men zich inzet met al zijn kracht.". Een m.i. betere omschrijving is die van F. Delitzsch /S. 632/ die hierbij denkt aan een "Gestus stolzen Selbstgefühls mit Beisatz von stolzen Zurückneigung des Hauptes.".

In het tweede gedeelte van dit vers horen we het antwoord op de vraag, wie het is, die daar als overwinnaar uit Bozra uit Edom komt.

"Ik ben het, sprekende in gerechtigheid, machtig om te verlossen."

- אֲנִי = ik (pron.pers.separatus: Nat, par. 15c).
- מְדַבֵּר is part.sing.masc. piël van דבר = spreken (Ges., S. 153f.).
- צְדָקָה = 1. das Richtige, Gebührende, das Recht;
  2. das Recht, das jem. zukommt;
  3. Das rechte Verhalten;
  4. das Verhalten der Menschen, das von Gott als richtig und ihm wohlgefällig anerkannt wird;
  5. das Richtigstellen eines Verhältnisses, Genugtunung, Rechtfertigung (Ges., S. 675).

  /Vgl. K. Koch, צדק in: THAT II, S. 507-530, m.n. S. 527/
- רַב = 1. veel; 2. groot; bes. a) maior natu; b) mächtig (Ges., S. 739f.).
- לְ = naar, tot, aan, (voor), om te, in, (m.b.t.), naar, (vervolgens) (praep.: Nat, par. 61).
- הוֹשִׁיעַ is inf.constr.hif van יָשַׁע = helpen (hif: Ges., S. 325).

Het pronomen separativus אֲנִי staat met nadruk vooraan de zin. Dat we hier bij de Overwinnaar aan de Here hebben te denken moge duidelijk zijn. Opvallend is dat geen van de goddelijke Namen wordt genoemd, maar alleen gesproken wordt van twee goddelijke eigenschappen, nl. zijn gerechtigheid en zijn macht.

Er worden dus van het goddelijke Ik twee eigenschappen vermeld: Allereerst het מְדַבֵּר בְּצְדָקָה. BHK geeft de mogelijkheid aan, dat misschien ook te lezen is: מְרִיב בְּצְדָקָה, maar deze correctie wordt door geen enkele tekstgetuige gesteund.

"Gerechtigheid" /Vgl. F.J. Pop, s.v., p. 237-241; K. Koch, s.v., in: THAT II, m.n. Sp. 527-528/ is een juridisch begrip. In Jesaja komt het 36 maal voor; in de Psalmen 34 maal. Gerechtigheid betekent, dat er recht gedaan wordt aan wie onrecht heeft geleden. Met name hier in Jes. 63,1 zullen we de Here moeten zien als Rechter (vgl. Ps. 7,12). De taak van een rechter is om hem, die op een of andere manier onrechtvaardig behandeld is, recht te verschaffen. De Here verschaft Zichzelf en zijn volk recht, door het gericht uit te oefenen over de volkeren.
Spreken in (בְּ) gerechtigheid kan dan betekenen, dat die gerechtigheid Hem in heel zijn spreken beheerst /Zo b.v. J. Schelhaas, p. 130, aant. 7/, of dat zijn spreken in overeenstemming is met de gerechtigheid /Zo b.v. J. Ridderbos, KV, p. 237; H.A. Wiersinga, in: BmK 5, p. 146, aant. 4/. Zijn spreken is als het onpartijdige, rechtvaardige spreken van de rechter.

Hoewel de Here hier als Rechter en in vers 4 als Wreker naar voren komt, staat toch op de achtergrond dat Hij de macht heeft om te helpen (vgl. Jes. 59,1).
Het werkwoord יָשַׁע hif betekent helpen /Zie F. Stolz, s.v., in: THAT I, Sp. 785-790/. Het kan het helpen zijn van mensen onderling, bij het werk (Ex. 2,17), in de oorlog (Joz. 10,6; Ri. 12,2; 1 Sam. 11,3; 23,2.5; 2 Sam. 10,11.19; 2 Kon. 16,7; 1 Kron. 19,12.19). Zo wordt van een held (גִּבּוֹר) verwacht, dat hij in de strijd kan helpen (Jer. 14,9).
Ook in de rechtssfeer speelt יָשַׁע een rol. Als iemand onrecht lijdt, dan roept hij om hulp, waarop degenen die hem horen verplicht zijn hem te helpen (vgl. Deut. 22,27; 28,29.31). Hier betekent יוֹשִׁיעַ (in caus. vorm): een bedreigde te hulp snellen en daadwerkelijk helpen. In 1 Sam. 10,27 en Hoz. 13,10 lezen we, dat het tot de taak van de koning behoort, dat hij zijn volk helpt (vgl. Ri. 8,22; Jer. 23,6).
Met name in de Psalmen wordt de Here aangeroepen om te helpen. Dat de Here en geen ander god kan redden is een gedachte die vooral in Jeremia en Deut. Jesaja naar voren komt (vgl. Jer. 2,27v.; 8,20; 11,12; 15,20; 17,14; Jes. 43,3.11; 45,15,17,20,21,22; 46,7; 47,15; 49,26). Het werkwoord יָשַׁע betekent oorspronkelijk "ruim zijn", "wijd zijn"; als tegenstelling vinden we het woord צָרַר dat "samensnoeren", "eng maken", "benauwen" betekent (vgl. vers 9).

Met Joh. de Groot/A.R. Hulst /p. 226/ is te concluderen: "dat het oudtestamentische begrip "verlossen" van huis uit tot de sfeer van de heilige oorlog behoort; verder dat de "verlossing" niet de enkeling, maar het volk als geheel betrof en dat zij steeds als veronderstelling heeft de aanwezigheid van een felle noodtoestand van gevaar en verdrukking.".
De goddelijke hulp, die hier /Vgl. de vertaling van Luther, bij: H. Brandenburg /S. 193/: "ein Meister zu helfen"./ bestaat in יְשׁוּעָה, vinden we eveneens in Jes. 45,8; 46,13; 51,5; 56,1; 61,10; vgl. Ps. 71,15. In deze teksten vinden we hulp en gerechtigheid als parallelle begrippen met elkaar verbonden. Gods gerechtigheid duldt geen onrecht. Hij is machtig om te verlossen רַב לְהוֹשִׁיעַ.
/De Septuaginta, Syrische Peschitta en Aramese Targum lezen: וְרַב.
BHK stelt voor om te lezen: אֲנִי רַב כֹּחַ, zo ook C. Westermann, S. 302a. Sommigen lezen met de Symmachus (ὑπερμαχων) en Vulgata (propugnator): רָב./

2 In het eerste vers hebben we gehoord, wie daar naderbij komt in zijn vorstelijk gewaad en in de tred van een overwinnaar: het is de Here, die terugkeert uit Bozra uit Edom. We zullen ons moeten voorstellen, dat de Here in het visioen dichterbij is gekomen en dat de profeet nu duidelijk zijn klederen kan onderscheiden en hij vraagt:

"Waarom (is er) rood aan uw gewaad en (zijn) uw klederen als degene die in de (druiven)pers treedt?"

- מַדּוּעַ = waarom (Nat., par. 60).
- אָדֹם = rood, van de wangen of van bloed; hier volgens Ges., Sp. 10f. in neutrale betekenis.
- לְ־: zie vers 1.
- לְבוּשֶׁךָ van לָבוּשׁ + suffix 2e pers.m.sing.: zie vers 1.
- בְּגָדֶיךָ van בֶּגֶד + suffix 2e pers.m.sing.: zie vers 1.
- כְּ־ = als, overeenkomstig, ongeveer (Nat, par. 61a).
- דֹּרֵךְ is part.qal van דָּרַךְ = treden; met acc. (Ges., S. 168).
- בְּ־: zie vers 1.
- גַּת = pers , waarin druiven getreden worden en waaruit het sap in de kuip vloeit (Ges., S. 150).

Het מַדּוּעַ vraagt naar een reden, een oorzaak: Waarom is dat rood aan uw gewaad? Het gewaad van de Here blijkt, bij nadere beschou-

wing, vol rode vlekken. Het rood is er op (בְּ) het gewaad gekomen. De tweede helft van de vraag luidt: (Waarom) zijn uw kleren als van een man die (wijn) in de pers heeft getreden, zo doornat en zo roodgevlekt als het sap van blauwe druiven? /Vgl. F. Delitzsch, S. 632/

In de wijnpers /G. Fohrer, in: BHW VI, Kol. 61v.; zie voor een illustratie: A. van Deursen, Bijbels Beeld-Woordenboek, Kampen 1947[2], p. 40v./ werden druiven uitgeperst teneinde wijn te verkrijgen. Men vond deze bij of in wijnbergen (Jes. 5,2; vgl. Mt. 21,33) in de rotsbodem uitgehouwen en ze bestond minstens uit twee kuipen. In de bovenste kuip (גַּת: Richt. 6,11; Joël 3,13; Jes. 63,2; פּוּרָה: Jes. 63,3) werden de vruchten op het ritme van liederen en uitroepen (Jes. 16,10; Jer. 25,30) door het treden met de voeten geperst (Am. 9,13; Neh. 13,15). Het sap stroomde door een goot in de lager gelegen verzamelkuip (יְקֶב: Jer. 48,13; Joël 2, 24; vgl. Zach. 14,10), waaruit het in kruiken werd geschept. Meermalen staat het treden van de wijnpers als beeld van het goddelijke gericht (Jes. 63,2v.; Jer. 25,30; Klaagl. 1,15; vgl. Openb. 14,19v.; 19,15), waarbij het sap het bloed moet voorstellen. Voor de oude Egyptenaren was het gelijkstellen van bloed en wijn een vertrouwd beeld. De god van de olie- en de wijnpers, Sjesmoe, boeit de zondaars vast aan het rechtsblok, terwijl hun hoofden worden uitgeperst in een pers; van de andere kant biedt de god van de wijnpers de doden wijn aan als levensdrank.
"De wijnpers is een symbool van de verandering, de omzetting; uit de druiven komt wijn, uit leed komt vreugde, uit de dood nieuw leven." /M. Lurker, s.v., p. 326-328, citaat, p. 327/.
Omdat de druiven in de perskuip met de voeten werden getreden, kwam het kleed van de druiventreder vol rode vlekken door de opspattende most.

Als de profeet vraagt waarom dat rood aan het gewaad van de Here is, dan blijkt dat gewaad besmeurd te zijn door het sap (בִּגְדֵיהֶם, vers 3), het bloed van de volken die in de perskuip zijn vermorzeld.

3 Op de tweede vraag, die het vraaggesprek tot een hoogtepunt voert /Volgens C. Westermann, S. 303, draagt dit wisselgesprek het "Charakter der Ballade"./, geeft de Here ten antwoord:

"Ik heb de wijnpers getreden, Ik alleen en uit de volken was er niemand bij Mij."

- גַּת = Kelter (Ges., S. 637), druivenpers.
- דָּרַכְתִּי is perf.qal + suffix 1e pers.c.sg. van דרך: zie vers 2.
- לְבַדִּי is van לְבַד = alleen (Ges., S. 376) + suffix 1e pers.c.sg.
- מִי van מִן: zie vers 1.
- עַמִּים is plur. van עַם = volk (Ges., S. 596f.).
- אֵין = er (is) niet (Nat., par. 60^2).
- אִישׁ = man óf als pron.indef. = iemand.
- אִתִּי van אֶת = met, bij (Nat., par. 61h) + suffix 1e pers.m.sg. (Nat, par. 61i).

De meeste exegeten nemen terecht aan, dat het hier gaat om het grote gericht van de eindtijd. Het gaat hier dan niet om een handeling, die plaats heeft gehad in de geschiedenis: waarin sommige volkeren als instrumenten van God hebben gehandeld. Nee, het is de Here Zélf, die alleen (לְבַד) de druivenpers heeft getreden. Zonder enige hulp heeft Hij zijn gericht uitgeoefend (vgl. vers 5). De nadruk valt erop dat niemand van de volken met Hem was /F. Delitzsch, S. 633, meent, dat de druivenpers zo groot was: "dasz (Hij) die Hilfleistung ganzer Völker hätte brauchen können". J.L. Mc.Kenzie leest met I Q Is^a: אִישׁ עַמִּי a man of my people (p. 186b)./

Westermann vermoedt, dat de schrijver van Jes. 63 het motief heeft overgenomen van Jes. 44,24, waar gezegd wordt: "Ik ben de Here, die alles gemaakt heb; die de hemel heb uitgespannen, Ik alleen; ...". Op de achtergrond zou dan staan de mythologische voorstelling van de chaos-strijd tussen Marduk en Tiamat. "Dieser Darstellung liegt darin eine der typischen Entsprechungen Urzeit-Endzeit zugrunde (Gunkel)." /C. Westermann, S. 304/
Westermann maakt het m.i. nogal erg bont door zo speculatief te werk te gaan en op deze manier Jes. 44,24 met Jes. 63 te verbinden. Veeleer is Jes. 63,3 en 5 te verbinden met Jes. 59,16vv., waar we lezen: "Hij zag, dat er niemand was, en Hij ontzette Zich, omdat niemand tussenbeide trad. Toen bracht zijn arm Hem hulp en zijn gerechtigheid ondersteunde Hem; Hij bekleedde Zich met gerechtigheid als met een pantser en de helm des heils was op zijn hoofd; Hij bekleedde Zich met wraak als met een gewaad en Hij hulde Zich in ijver als in een mantel. Naar de daden zal Hij vergelden: grimmigheid aan zijn tegenstanders, vergelding aan zijn vijanden; aan

de kustlanden zal Hij vergelding doen." Dezelfde onderstreepte woorden keren terug in de verzen 1-6 van Jesaja 63.

Het tweede gedeelte van vers 3 beschrijft het treden van de wijnpers als de uitvoering van het wraakgericht van de Here:

"Ik trad hen in mijn toorn en vertrad hen (met mijn voeten) in mijn woede; en hun (levens)sap spatte op mijn klederen en ik bevlekte mijn gehele gewaad."

- וְאֶדְרְכֵם is 1e pers.c.impf.qal + suffix 2e pers.m.pl. van דרך: zie vers 2.
- בְּאַפִּי van אַף = 1. neus; 2. toorn (Ges., S. 57f.).
- וְאָרְמְסֵם is 1e pers.c.impf.qal + suffix 2e pers.m.pl. van רמס = met voeten treden (Ges., S. 762). Kan gezegd worden van klei (Jes. 41,25); leem (Nah. 3,14) en wijnpers (Jes. 63,3).
- בַּחֲמָתִי van חֵמָה = 1. gloed (van wijn); 2. gif (van slangen); 3. gloed, opwinding van geest; 4. toorn, woede van mensen.
- וְיִזַּ is qal, impf.3e pers.m.sg. (apoc. van יִזֶּה) van נזה = spritzen (Ges., S. 494).
- נִצְחָם van נֵצַח met suffix 3e pers.m.pl. = sap, levenssap, bloed (Jes. 63,3.6) (Ges., S. 517).
- עַל = op, boven, over, aan, (bij), om, (ter wille van) (Nat, par. 61h: praep.).
- בִּגְדַי van בֶּגֶד: zie vers 1.
- וְכָל = alle, elk, geheel, alles, totaliteit + gen.partitivus (Nat, par. 66b).
- מִלְבּוּשַׁי van לְבוּשׁ: zie vers 1 + suffix 1e pers.c.pl.m.
- אֶגְאָלְתִי is 1e pers.sg.pf.hif = (doen) bevlekken; verontreinigen, door bloed (Ges., S. 124) (van גאל).

Zoals een druiventreder in de perskuip de druiven treedt, zo heeft de Here "hen" getreden en vertreden in zijn wraakgericht.
Door de parallellie en de herhaling van dezelfde gedachte met synonieme woorden: וְאֶדְרְכֵם בְּאַפִּי en וְאָרְמְסֵם בַּחֲמָתִי krijgt het gericht iets definitiefs; de vermorzeling is totaal. Niemand van "hen" blijft gespaard in het gericht (vgl. Ez. 7,3; 25,14; 38,18 en 43,8).

Wie nu worden aangeduid met "hen", "hun" (sap) blijkt nog niet in dit vers. Het zijn onmiskenbaar vijanden van Israël en de Here. In vers 6 worden ze aangeduid als de volken (עַמִּים). Misschien dat

we moeten denken aan Jes. 60,12, waar we lezen: "Want het volk en het koninkrijk, die u niet willen dienen, zullen te gronde gaan, en die volken zullen zeker verwoest worden.".
In het voorgaande hoofdstuk, 59,18 (vgl. 60,9) wordt gesproken over kustlanden. C. Westermann, S. 304, meent "dasz die Suffixe beziehungslos sind". Wie vertrapt worden blijft, aldus Westermann, in het duister, tot vers 6.

Volgens het oude testament richt zich de toorn /Vgl. F.J. Pop, s.v., p. 453-456. G. Sauer, s.v. אַף (Zorn), in: THAT I, Sp. 220-224./ van God in de eerste plaats tegen Israël (vgl. Joz. 7; 2 Sam. 24). Doch ook andere volken worden door zijn toorn getroffen, zoals blijkt uit de profetieën tegen de volken in Am. 1,2; Jes. 13, 23; Jer. 46,51; Ez. 25,32; Jona; Ps. 2; 110.
De toorn heeft de verdelging van de getroffenen ten doel en openbaart zich in allerlei vormen van rampspoed.
In Jes. 40,2 wordt het einde van de ballingschap gezien als het einde van de toorn Gods (vgl. Jes. 54,7-10).

De grondbetekenis van חֵמָה/Vgl. G. Sauer, s.v., in: THAT I, Sp. 581-583./ is "Heisz-Sein (vor Erregung)". Het onderscheid met is dan hierin gelegen, dat אַף meer de lichamelijk zichtbare opgewonden toestand van de toornende en daardoor zwaar - door de neus - ademende mens aanduidt; terwijl חֵמָה meer de innerlijke gemoedstoestand, de innerlijke toorngloed duidelijk wil maken (vgl. Jes. 42,25; 66,15).
Gods חֵמָה richt zich tot de enkeling (Ps. 6,2 = 38,2; 88,8; 90,7; Job 21,20), in het bijzonder echter tegen eigen volk in samenhang met het strafgericht (vgl. b.v. Jer. 4,4; Ps. 78,38; 89,47; 106, 23; Klgl. 2,4; 4,11). Ook de andere volken staan onder de goddelijke toorn, vgl. b.v.

Deut. 29,22	- Sodom en Gomorra;
Jes. 63,3.5.6	- Edom;
Ez. 25,17	- Filistijnen;
Ez. 30,15	- Egypte;
Jes. 34,2	- vreemde volken;
Ps. 59,14 en 79,6	- vijanden van de Here.

Het laatste gedeelte van dit vers geeft een verklaring waarom de klederen van de Here vol zijn met rode bloedvlekken en zijn gewaad zo totaal bevlekt is, als het gewaad van een druiventreder.

נִצְחָם heeft als eigenlijke betekenis sap, levenssap: zo bij b.v. bomen en planten. Het kan de betekenis krijgen van levenssap van mensen: bloed (behalve in Jes. 63,3 en 6 komt het in het O.T. nergens verder voor).
(Zouden we hier van chiasme kunnen spreken met vers 1 en 2: klederen - gewaad (vs. 1 en 3) én gewaad - klederen (vs. 2)?)

Bloed (דָּם) /Vgl. G. Sauer, in: BHW I, Kol. 265-266; G. Gerlemann, in: THAT I, Sp. 448-451./ wordt in vrijwel alle godsdiensten en beschavingen gezien als de zetel van het leven en de levenskracht (Gen. 9,4; Lev. 17,11vv.). Bloed heeft daarom altijd religieuze betekenis; het behoort toe aan God en mag daarom niet gegeten worden (Lev. 3,17; Deut. 12,23). Daarom mag ook het bloed van een dier niet gegeten worden, het moet op de aarde worden uitgegoten als offer (Deut. 12,16). Het bloed van de mens wordt bijzonder beschermd (Gen. 9,6); het is de basis van de nauwste verwantschap (Gen. 37,27); vergoten bloed wordt gewroken (Gen. 4,10; 1 Kon. 21,19 etc.).
Bloed verschijnt als voorteken van straf (Ex. 4,9; 7,17vv.; Ps. 78, 44; 105,29) en is ook symbool voor de verschrikkingen van de eindtijd (Joël 2,30).
Bijzondere betekenis krijgt het bloed in de verzoeningsgedachte van het O.T. (Lev. 4vv.; 16v.): in het bloed is het leven en daarom ook verzoening (Lev. 17,11).

4 Dit vers verklaart nader waarom de Here zijn gericht heeft voltrokken:

"Want een dag van wraak (was) in mijn hart en een jaar van mijn bevrijding was gekomen."

- כִּי is conjunctie = (voorwaar) dat, (hoe), hoewel, wanneer, toen, indien, omdat, (want, immers) (Nat, par. 62c).
- יוֹם = dag (Ges., S. 293f.).
- נָקָם van נָקַם = wraak (zowel: menselijke, als goddelijke wraak (Jes. 35,4; 47,3); Ges., S. 521).
- וּשְׁנַת is st.const. van שָׁנָה = jaar (Ges., S. 851).
- גְּאוּלָי van גְּאוּלִים = bevrijding (Ges., S. 123) + suffix 1e pers. c.sg.
- בָּאָה is part.act.qal.f. van בוא: zie vers 1.

De uitdrukking יוֹם בָּאָה vinden we ook in Jes. 34,8; 61,2; Spr. 6, 34 (בְּאָה: Jer. 46,10). Het is een andere aanduiding voor de יוֹם יְהוָה, de dag des Heren, de oordeelsdag, de jongste dag.
De uitdrukking יוֹם יְהוָה/R. Martin-Achard/B. Reiche, in: BHW I, Kol. 342-345. E. Jenni, s.v., in: THAT I, S. 723-726./ is in het oude testament - ondanks de grote theologische betekenis ervan - slechts zelden expressis verbis te vinden (16 maal), en dan nog alleen in profetische gedeelten. Men brengt het begrip echter ook in verband met uitdrukkingen als "te dien dage" (45 maal in Jes.) of "de dagen zullen komen", "in die dagen", "te dien tijde" of zelfs "in het einde der dagen".
De aanduiding יוֹם יְהוָה kreeg bijzondere betekenis kort voor en na de ballingschap (Zef. 1,14; Jes. 13; Joël 2,1v.11; 2,31; 3,14; Obad. 15; Zach. 14,7).
De dag des Heren is een dag van duisternis (Am. 5,20), verschrikking en angst (Zef. 1,14vv.); van een bloedbad (Jes. 13,6-16; 34, 5-11; Joël 1,15-2,11; Ez. 7,1-27), waarop de toorn en het gericht van God openbaar worden gemaakt (Jes. 13,10; Joël 12,10).
De dag des Heren bevestigt dat de Here, de God van Israël in een meedogenloze strijd triomfeert over al zijn vijanden. Bij de profeten vinden we extra nadruk op het *kosmische* karakter ervan: de dag des Heren betreft alle volken en zelfs de gehele schepping. Ook ken de dag des Heren worden tot een dag van gericht over Israël (Am. 5,18; Zef. 1,7; Ez. 7,10). Bij de profeten is de dag des Heren meestal een dag in de toekomst (*eschatologische* spits). Als de dag des Heren aangebroken is, dan zal de macht des Heren geopenbaard worden, de triomf van zijn gerechtigheid en zijn heilswil. De dag des Heren getuigt daarom van de onbetwistbare heerschappij van de God van Israël (Zach. 14,7).
Voordat deze dag aanbreekt treedt een engel of Elia op als bode (Mal. 3,1; 4,5).

Deze dag des Heren, een dag van wraak, is het begin, de inzet, van een jaar van bevrijding: שְׁנַת גְּאוּלִים/Vgl. voor het parallellisme dag - jaar ook Jes. 34,8 en 61,2. J. Ridderbos meent, dat we dag en jaar in de algemene betekenis van "periode" moeten opvatten, p. 237. Opvallend is evenwel, dat de wraak des Heren slechts een dag duurt, maar dat de rijkdom van zijn verlossing zich uitstrekt over een periode van een jaar./ Het jaar van het welbeha-

gen des Heren breekt nu aan (vgl. Jes. 61,2).
De tijd dat God als גֹּאֵל, als Losser /A. Schoors wil hier vertalen met "bloedwreker". De voorgestelde lezing door BHK, waarschijnlijk op grond van Jes. 34,8: גְּמוּלֵי = vergelding, is niet nodig en berust op geen enkele tekstgetuige./ moest optreden, is aangebroken (Jes. 34,8). Misschien dat we hier te doen hebben met een toespeling op het jubeljaar /Zo Gesenius, S. 123f.; H.A. Wiersinga, in: BmK 5, p. 143, aant. 7./, het jaar waarin de verarmden hun bezit terugkregen en de door geldschuld in slavernij geraakten hun vrijheid (Lev. 25,8-54; 27,17-24; Num. 36,4).
Het wordt met het blazen op de ramshoorn (Joz. 6,4v.; 8) ingezet, d.i. het signaal van de vrijheid. Door een heraut werd nl. door het blazen op de ramshoorn het jaar der vrijheid geproclameerd (Lev. 25,9).

Met Delitzsch is jaar van verlossing niet in de eerste plaats te denken als de verlossing uit de ballingschap, maar de toekomstige, eschatologische verlossing uit alle ellende, vooral uit de onderdrukking door de volkeren /S. 264/.
Schelhaas gaat m.i. te ver. Hij verbindt Jes. 63,4 met de ebed-Jahwe liederen en concludeert: "De dag van wraak is klaarblijkelijk dienstbaar aan het jaar der verlossing (eig. lossing, vrijkoping door losprijs, door genoegdoening /Pag. 131, aant. 3/). De vijanden worden door het gericht getroffen tot verlossing van het volk van God, dat gelost, vrijgekocht is door de genoegdoening van de lijdende Knecht des HEREN, die de Messias is." /Pag. 131, aant. 4/.

Die dag van wraak en dat jaar van verlossing zijn nu gekomen, omdat de Here het in zijn hart - de zetel van de wil en de overleggingen - (לִבִּי) besloten had. De maat van ongerechtigheid is gevuld, Gods toorn is in woede ontbrand.

5 Vers 5 geeft een nadere uitleg en omschrijving van het וְזַרְעוֹ van vers 3. /Vgl. P. Volz: "verdeutlichung der Einzigkeit und Alleinwirksamkeit Gottes."/ Bijna woordelijk wordt Jes. 59,16 herhaald. De nadruk wordt er nogmaals op gelegd dat de Here zonder enige hulp of steun het gericht heeft uitgevoerd.

"En Ik keek om mij heen, maar er was niemand die kon helpen, Ik was verbaasd, maar er was niemand die kon ondersteunen."

- וָאַבִּיט is impf. 1e pers.s. van נבט =
  1. aufblicken, die Augen aufschlagen, um zu sehen (Jes. 63,15);
  2. abs. aufmerksam zuschauen (Jes. 18,4; 63,5; 66,2);
  3. wahrnehmen (Ges., S. 479f.).
- וְאֵין: zie vers 3.
- עֹזֵר is part.qal van עזר = iemand bijstaan, helpen (Ges., S. 578).
- וָאֶשְׁתּוֹמֵם is impf.hitp.1e pers.s. van שמם =
  1. staunen (Jes. 59,16; 63,5);
  2. z.z. zerstören (Pred. 7,16) (Ges., S. 843f.).
- סוֹמֵךְ is part,act.sg.qal van סמך =
  1. aufstemmen;
  2. stützen, unterstützen (Jes. 59,16; Jes. 63,5) (Ges., S. 546f.).

De werkwoordsvorm אַבִּיט komt in het oude testament, als aanduiding van het schouwen van de Here, slechts verder voor in Jes. 18,4: "Ik blijf rustig en zie uit mijn woonplaats toe;" en Jes. 66,2: "op zulken sla Ik acht: op de ellendige, de verslagene van geest en wie voor mijn woord beeft.".
Toen de Here opmerkzaam rond Zich keek zag Hij niemand uit de volken, die Hem tot hulp kon zijn bij de uitoefening van zijn gericht. Het verbaasde de Here dat niemand Hem kon ondersteunen.
Ook in dit vers weer de beklemtoonde nadruk door het parallelisme. Vier keer wordt de ־וְ gebruikt.

"Toen bracht mijn (eigen) hand mij hulp en mijn woede, zij heeft mij ondersteund."

- וַתּוֹשַׁע is hif.impf.3e pers.sg.f. (apoc. van תּוֹשִׁיעַ) van ישׁע =
  helpen, redden, bevrijden (Ges., S. 325f.).
- לִי is van ־לְ + suffix 1e pers.sg.c. (Nat, par. 61d).
- זְרוֹעִי van זְרוֹעַ = 1. arm (Jes. 17,5; 44,12); 2. (overdr.) kracht, macht, geweldadigheid, bijstand, steun (Jes. 33,2; Ps. 44,4; 83,9).
- וַחֲמָתִי: zie vers 3.
- הִיא is pron.pers.separatus = zij (Nat, par. 15c).
- סָמָכָתְנִי is perf.qal 3e pers.sg.m. + suffix 1e pers.sg.c. van סמך: zie vers 5a.

De (onder-)arm /Vgl. A.S. van der Woude, s.v., in: THAT I, Sp. 522-524./ en daaraan verbonden de hand is voor het verrichten van

arbeid het belangrijkste orgaan van de mens: hij hand-elt er mee. Arm en hand zijn één in kracht. De arm kan vernielen en vermoorden, zij kan ook genezen en zegenen, zij kan kapot en heel maken. In de semitische talen betekent het woord voor arm of hand tegelijk ook een van de woorden die "macht", "sterkte" betekenen. Arm, hand en kracht, macht zijn synoniemen (vgl. Job 38,15; Jer. 48,25; Ps. 83,9). "De babylonische god Mardoch is met de groeiende machtspositie de overheersende godenfiguur geworden: van stadsgod werd hij rijksgod, van rijksgod heer en schepper der aarde. Met machtige arm doodde hij de draak Chaos. De oude syrische weer-god zwaait met zijn rechter(arm) een knots en met zijn linker een bundel bliksemschichten. De egyptische god Sjoe - zijn naam betekent leegte, chaos - was de god die Noet en Geb, hemel en aarde scheidde met machtige arm." /M. Lurker, s.v., p. 31-33; vgl. Idem, p. 105-107./.
Dat de Here een sterke of machtige arm heeft, lezen we in Ex. 6,6: "Met sterke arm zal Ik u verlossen." (vgl. Deut. 5,15). Gods arm is zinnebeeld van zijn onweerstaanbare macht. De arm die het eigen volk beschermt is voor de vijand een teken van dreiging en oordeel (vgl. Jes. 30,30 en Ps. 89,10). Dat de arm des Heren een richtende en een helpende macht is, komt met name tot uitdrukking in het stereotype: met een sterke hand en een uitgestrekte arm (Deut. 4,34; 5,15; 7,19; 11,2; 26,8; Jer. 32,21; Ps. 136,12). Het is de arm des Heren, waarmee Hij zijn volk uit de onderdrukking bevrijdt (vgl. Jes. 59,16; 63,5; 63,12). Deze arm, macht was het die Hem in de uitoefening van zijn (wraak)gericht tot een helper was, ondersteund door zijn woede, grimmigheid.

Opvallend is dat in Jes. 59,16 gesproken wordt over ondersteuning door gerechtigheid (צְדָקָה), terwijl het hier gaat om ondersteuning door woede, grimmigheid (חֲמָה). /Delitzsch, S. 264, spreekt zelfs van Jes. 59,16 als het "Original" van Jes. 63,5./
"De gerechtigheid komt in grimmigheid, die heilig is, tot uitdrukking en brengt het rechtvaardig gericht." /Zo Schelhaas, p. 131, aant. 5./

6 Vers 6 is eigenlijk een herhaling van vers 3 met enkele varianten.

"En Ik vertrapte volken in mijn toorn en Ik maakte hen dronken in mijn woede en Ik deed hun (levens-)sap op de aarde stromen."

-וְאָבוּס is impf.qal 1e pers.s. van בוס = met voeten treden, zu Boden treten, zerstampfen (Jes. 14,25; 63,6; Ps. 44,6; 60,14; 108,14; Spr. 27,7).
(וְאָבוּס kan ook zijn part.pass.qal.sg. van אבס = mesten (Ges., S. 7) (vgl. 1 Kon. 5,3; Spr. 15,17).)

-בְּאַפִּי: zie vers 3.

-וָאַשְׁכִּרֵם is impf. 1e pers.sg. + suffix 3e pers.pl.m. van שׁכר =
1. zich zat drinken;
2. zich bedwelmen: beeldend - in verwarring geraken; de bezinning verliezen (Jes. 29,9; Jer. 25,27; Nah. 3,11; Klaagl. 4,21).
pi = dronken maken, bedwelmen (2 Sam. 11,13; Hab. 2,15).

-בַּחֲמָתִי: zie vers 3.

-וְאוֹרִיד is impf.hif 1e pers.sg. van ירד = hinabsteigen.
hif. = maken/doen dat (iemand, iets) afdaalt, naar beneden komt (water - Ps. 78,16; regen - Ez. 34,26; bloed - Joël 2,23 en Jes. 63,6; speeksel - 1 Sam. 21,14).

-אֶרֶץ = 1. aarde i.t.t. hemel;
2. aarde, land i.t.t. zee;
3. een land; 4. territorium;
5. stuk land, akker; 6. aardbodem (Ges., S. 67v.).

-נִצָּחָם: zie vers 3.

Nu wordt eindelijk vermeld wie de Here in zijn toorn heeft vertrapt. Ze worden aangeduid als de volken. Knobel denkt hierbij aan de nederlagen, die Cyrus de onder Croesus staande volken en hun bondgenoten, toebracht /Bij Delitzsch, S. 635/.
Delitzsch denkt, dat deze profetische voorzegging in de tijd van de Maccabeeën is vervuld en ziet dan het gericht over Edom als voltrokken /Delitzsch, S. 635/.

De toorn van God wordt nu vergeleken met een bedwelmende drank: "gelijk men door het drinken daarvan zijn kracht verliest, zo zijn de volken bedwelmd, krachteloos geworden door het smaken van den toorn Gods." (vgl. Jer. 51,7) /J. Ridderbos, p. 237v./.
Opvallend is dat in Jes. 51,17 ook gesproken wordt over een "kelk der bedwelming". Niet de volken, maar Israël is het die de "beker zijner grimmigheid" heeft leeggedronken.

Nogal wat handschriften lezen in plaats van וַאֲשַׁכְּרֵם: וַאֲשַׁבְּרֵם.
De verandering betreft slechts één consonant; de vertaling luidt

dan: "en Ik brak hen (in stukken)" /Zo ook J.L. Mc.Kenzie, p. 186d./.
We zullen ons hebben te houden aan de tekst der Masoreten, temeer daar de betekenis niet onduidelijk is.

7-19 Jesaja 63,7-64,12 wordt vrijwel unaniem aangeduid als een gebed. Het is het gebed van de boeteling of de smekeling. De vorm waarin dit gebed is geschreven doet denken aan een psalm. Zo noemt C. Westermann het een "Volksklagepsalm" /S. 306/. W. Kessler denkt dat we hier te maken hebben met een "prophetische Gebetsliturgie" /S. 74/. Dit lijkt mij net iets te ver gaan.

De opbouw is met A. Schoors /p. 370. Vgl. P. Volz, S. 267./ als volgt weer te geven:
1. historische terugblik (63,8-10 en 11-14);
2. klacht (63,15-19a);
3. dringende bede (63,19b-64,4a);
4. schuldbelijdenis (64,4b-8);
5. besluit (64,9-12).

In het kort is de inhoud als volgt weer te geven: De nood van het volk wordt getekend. Het volk is door tegenstanders verdreven (63,18); Jeruzalem en de heilige steden van Kanaän zijn tot een wildernis en een woestijn geworden (64,10); de tempel, het huis van de Here, is tot een puinhoop geworden en met vuur verbrand (63,18; 64,11). Achter deze uiterlijke nood staat evenwel de veel diepere, innerlijke nood van het volk: de godverlatenheid (64,7). Oorzaak van deze nood is het afdwalen van de wegen des Heren en de verharding van de harten (63,17). In zijn toorn heeft de Here zijn volk prijsgegeven aan de macht van hun ongerechtigheden (64, 7).
Toch heeft de smekeling de hoop op Gods ontferming niet opgegeven en herinnert hij de Here aan de dagen van ouds. De inhoud van dit gebed doet denken aan Klaagl. 1 en 5. "Tot de bestanddelen van het hebreeuwse klaaglied behoort de korte aanroeping Gods (...), een schildering van de nood, een bede om redding, een belijdenis van zekerheid der gebedsverhoring." /Th.C. Vriezen, Lit., p. 72./

De historische omstandigheden waarvan met name in hoofdstuk 64 wordt gesproken, moeten we zien als die van de ballingschap. Met

C. Westermann, G. Fohrer, F. Feldmann, J. Ridderbos?, A. Schoors en P. Volz is aan te nemen, dat dit gebed dateert kort ná de verwoesting van de tempel in 587 door Nebukadnesar. Volgens Sellin, K. Elliger en J.L. Mc.Kenzie moeten we dit gebed plaatsen ná de ballingschap, maar vóór het herstel van de (tweede) tempel (tussen 538-520).
Gratius en Kennett denken aan de tempelschending in de tijd van de Maccabeeën; Cheyne verbindt de gegevens van Jes. 63,7-64,12 met een opstand tegen Artaxerxes (359-338); Kuenen en Morgenstern plaatsen dit gebed in de 5e eeuw; Duhm denkt aan de schending van de tweede tempel door de Samaritanen. /Voor overzicht: A. Schoors, p. 370./

7 *"De goedertierenheden van de Here zal ik gedenken, de roemrijke daden van de Here, overeenkomstig alles, wat de Here ons gedaan heeft; de grote goedheid aan het huis van Israël, welke Hij bewezen heeft naar zijn barmhartigheid en naar de veelheid van zijn goedertierenheden."*

- חַסְדֵי is st.constr.plur. van חֶסֶד =
  1. liefde, gunst, genade: als aanduiding van a. de liefde tussen mensen, b. de genade, die God bewijst;
  2. Liebreiz, Anmut, Grazie (Ges., S. 247; Vgl. H.J. Stoebe, s.v., in: THAT I, S. 600ff.).
- יְהוָה is tetragrammaton = Here.
- אַזְכִּיר is impf.hif. 1e pers.sg. van זכר = zich herinneren, gedenken (Ges., S. 197f.).
- תְּהִלּוֹת is plur. van תְּהִלָּה = 1. roem; 2. lofprijzing (Ges., S. 871).
- כְּעַל samengesteld uit כְּ pref. + עַל praep.
- כֹּל: zie vers 3.
- אֲשֶׁר is pron.rel. (Nat, par. 18a).
- גְּמָלָנוּ is perf.qal + suffix 1e pers.plur. van גמל = voleinden, volkomen zijn; trans.: volbrengen, (aan)doen, behandelen, vergelden (Ges., S. 144).
- וְרַב: zie vers 1.
- טוּב = 1. gute Beschaffenheit; 2. schoonheid; 3. + לֵב : vrolijkheid; 4. goedheid (Gods); 5. goede dingen, goederen, kostbaarheden (Ges., S. 274).
- לְבֵית יִשְׂרָאֵל = huis Israëls.

- גְּמָלָֽם is perf.qal + suffix 3e p.plur.m. van גמל: zie boven.
- רַחֲמָ֑יו is plur. + suffix 1e pers.pl. van רֶחֶם = 1. baarmoeder, moederschoot; 2. krijgsgevangen slavin; 3. plur.: ingewijde, bes. als Sitz des Zarten Mitgefühls (Ges., S. 755f.; Nat, par. 22i).
- חֲסָדָֽיו is plur. + suffix 1e pers.pl. van חֶסֶד: zie boven.

In dit vers wordt gesproken van de goedertierenheid, de roemrijke daden, de goedheid en de barmhartigheid. De Here God wordt hier in al zijn luister omschreven. Drie keer wordt de naam יְהוָה genoemd. Het tetragrammaton יְהוָה is de naam van God, waarin blijkt, dat Hij is, die Hij is (Ex. 3,14). Deze naam is het programma, "Leitmotiv", en tevens genadige garantie van Israëls geschiedenis. K.H. Miskotte spreekt over יְהוָה als een "onvertaalbare naam" en een "onbegrijpelijk begrip" /Als goden zwijgen, p. 102/.
Ook hier nemen we graag de conclusie van Joh. de Groot en A.R. Hulst over. "De naam Jahwe wil met grote nadruk belijden die God, die zijn aanwezigheid krachtig openbaart, die tegenwoordig is om te helpen in de nood, de God dus van de bevrijding en de verlossing. In zijn handelen jegens de mensen blijft Hij weliswaar zichzelf, maar in elk geval - Hij handelt en treedt op. Hij is als God niemand rekenschap verschuldigd omtrent het hoe en het waarom van zijn daden. Hij blijft echter een onaantastbaar feit: al ontfermt Hij zich over wie Hij wil - Hij ontfermt zich. Hij doet iets: schenkt genade, is barmhartig en lankmoedig." /p. 152/.
In zijn naam is God zichzelf en komt Hij ons nabij. Met name is יְהוָה de aanduiding van God, die in het oude testament aan Israël zich binnen het verbond openbaarde. In zijn daden zal יְהוָה tonen, wat zijn naam voor hen inhoudt. De bevrijding uit Egypte, de bewaring in de woestijn, het geschenk van het land Kanaän "zullen bewijzen dat Hij uit een wonderlijke liefde vóór Israël is en dat het voor hen niets minder dan het volle heil beduidt, dat Hij er op zijn manier is." /F.J. Pop, p. 311/.

Wie de dichter is van dit gebed wordt niet nader vermeld; we zullen moeten denken aan de profeet, die hier spreekt uit naam van het volk. Hij weet zich één met zijn volk. Het "ik" wordt dan ook spoedig tot "wij", "ons" verbreed /Zo Wiersinga, BmK 5, p. 147, aant. 1/. Veel exegeten laten in het vage, wie zich hier in zijn gebed tot de Here wendt. Schelhaas veronderstelt, m.i. ten

onrechte, dat de profeet hier het woord geeft aan een boeteling in de toekomst, "die in berouw tot de Here zijn toevlucht neemt en daarin ook de tolk van anderen is." /p. 132, aant. 1/.

Het werkwoord זכר (= gedenken, vermelden /W. Schottroff, in: THAT I, S. 507-518/) wordt enerzijds gebruikt als aanduiding van Gods gedenken van zijn volk. Zulk gedenken houdt in Gods helpende toewending tot mensen (vgl. Num. 10,9), met name in benarde situaties.
Anderzijds correspondeert Gods gedenken aan Israël met Israëls gedenken aan de Here en zijn heilshandelen (vgl. Ps. 42,7; 63,7; 77,4; 105,5; 119,55; Jes. 64,4; Jona 2,8; Jer. 20,9).

Het אֲזַכֵּיר heeft hier volgens Delitzsch twee objecten. Het eerste wordt gevormd door "de goedertierenheden des Heren"; het tweede begint bij לְבֵית־טוּב /S. 637/.

De goedertierenheden, de gunstbewijzen des Heren "zijn de vele gedachten, woorden en daden van goedertierenheid (genade, gunst), die bij God zijn geweest en door Hem zijn gesproken en gedaan." /J. Ridderbos, p. 240; vgl. F. Delitzsch, S. 637/.
"Chèsèd is *trouwe bijstand-met-de-daad*." חֶסֶד is niet "genade", noch "gunst", maar is iets, dat in concrete situaties grijpbaar geschiedt /H.J. Stoebe, in: THAT I, Sp. 600-621/.
חֶסֶד en verbond worden herhaaldelijk in één adem genoemd (vgl. Deut. 7,9.12; 1 Kon. 8,23; Jes. 54,10; 55,3). Gods goedertierenheid "openbaart zich in woorden (Ex. 20:2,6; 34:6) en daden: de uittocht (Ex. 15:13), de vergeving (Num. 14:18-20) en voorts in het geheel van zijn leiding en bescherming ...
Gods gericht over Israël openbaart zich in de opheffing van zijn chèsèd (Jer. 16:5); d.w.z. God komt niet meer voor zijn volk op; Hij onthoudt het zijn chèsèd, waardoor het verbond niet meer functioneert." /F.J. Pop, p. 264/.

Die goedertierenheden des Heren bestaan dus in heel concrete daden aan zijn volk bewezen. De profeet noemt ze hier: de roemrijke daden des Heren (vgl. 60,3).
Ridderbos omschrijft תְּהִלּוֹת als "loffelijkheden", "d.w.z. de gronden, waarom Hij prijzenswaardig is." /p. 240/.
Delitzsch denkt aan "Selbstverherrlichungen Gottes und Impulse zu seiner Verherrlichung" /S. 637/.

De roemrijke daden van God geven stof tot roemen. Om zijn daden is de Here te prijzen. Zijn daden worden dan ook door de profeet vermeld, ze worden prijzend door hem opgenoemd, "overeenkomstig met alles, wat de Here ons gedaan heeft", nl. in de dagen van ouds, speciaal bij de uittocht uit Egypte (vgl. vs. 11). Het "alles", de totaliteit van Gods daden aan Israël bewezen wordt nu in een bijzin nader omschreven.

Het werkwoord גמל heeft als grondbetekenis "voleinden", "volkomen zijn". De Here heeft zijn daden tot volheid, tot rijpheid gebracht. Er zit in dit werkwoord iets van "groei". Vruchten rijpen en komen tot hun volheid. Ook de daden van de Here zijn volkomen, ze zijn gericht op een bepaald einde, einddoel.

BHK stelt voor om met Septuaginta en Vetus Latina in plaats van גְּמָלָם (met suffix van de 3e pers.plur.) te lezen גְּמָלָנוּ (met suffix van de 1e pers.plur.), zoals ook in het begin van dit vers. De zin wordt dan gladder en er treedt dan geen persoonswisseling op. We zullen deze lezing evenwel als secundair moeten beschouwen /i.t.t. A. Schoors, p. 371; W. Kessler, S. 74/.

Het tweede object bij זכר is רֹב־טוּב. Het goddelijke טוּב krijgt als betekenis "Segen, Heil" (b.v. Ps. 27,13; 65,5; 128,5; Neh. 9,25.35). /Vgl. H.J. Stoebe, THAT I, m.n. Sp. 662f./
טוּב komt in nauwe verbinding met חֶסֶד voor in teksten als Ex. 33, 19; Jes. 63,7; Hos. 3,5; Ps. 25,7; 31,20; 119,66?; 145,7.
Gods "goedheid" duidt zijn milde, vriendelijke gezindheid aan. /Vgl. F. Delitzsch, S. 637: Gottes leutselige Güte./

Nogal wat exegeten hebben moeite met de lezing רֹב־טוּב en veranderen deze, met Septuaginta en Vetus Latina, in רַב טוּב.

Die grote goedheid wordt nader omschreven, als door de Here aan zijn volk, het huis Israëls, bewezen "naar zijn barmhartigheden en naar de veelheid van zijn goedertierenheden".
Terecht merkt Ridderbos /p. 240/ op, dat we nu weer bij het uitgangspunt, nl. de goedertierenheden, terug zijn. In vers 7 kunnen we dan wellicht spreken van een cirkelbeweging. Het begin en het eindpunt zijn Gods goedertierenheden. Andere punten op de cirkel zijn de goedheid en de barmhartigheden. Zou het te spitsvondig zijn om te zeggen dat Gods goedertierenheid, zijn goedheid en barmhartigheid als het ware de kern van die cirkel, haar middel-

punt: het huis Israëls, omsluiten?

Het "huis Israëls" vormt het voorwerp van de goedheid van de Here. Zij zijn het volk van zijn verbond, door Hem uitverkoren.
De aanduiding "huis" (b.v. Ex. 16,31) wijst op een onderlinge familieband.
De uitdrukking בֵּית יִשְׂרָאֵל komt 146 maal voor in het oude testament. We zullen hier, niet zoals in b.v. de Koningenboeken, de uitdrukking moeten beperken tot het Noordelijke rijk (vgl. Israël tegenover Juda). "Als Bezeignung eines sakralen, einem Gottesgesetz unterworfenen Stämmeverbandes, der weder als "Volk" noch als "Staat" genügend charakterisiert wird, ist "Israël" in erster Linie kein politischer, sondern ein religiöser Begriff." /Onder verwijzing naar A.R. Hulst, Der Name "Israël" in Deuteronomium, OTS 9, 1951, bes. 103f.; G. Gerlemenn, in: THAT I, Sp. 782-785./ Israël is het "volk" als religieuze eenheid, als drager van de overleveringen van de daden des Heren in de geschiedenis en heeft als zodanig ook na de ondergang van het koninkrijk Israël in de gestalte van een "Kultgemeinde" kunnen voortleven.

Tekstkritisch is op te merken dat sommige exegeten menen dat de aanduiding בֵּית יִשְׂרָאֵל een latere toevoeging, die het oorspronkelijke metrum zou storen, is: BHK; Duhm, Schoors, p. 371, W. Kessler, S. 74.
Echte barmhartigheid komt voort uit het binnenste van een mens, uit zijn ingewanden. Het is een innerlijke bewogenheid van het gemoed, met de nood van de ellendige. Iemand, die barmhartigheid bewijst, probeert het lijden van anderen zoveel als mogelijk is te verzachten of zelfs in het geheel op te heffen (vgl. Ex. 2,6; Luk. 11,30vv.). Met name van Gods barmhartigheid wordt gesproken in Neh. 9,19.27.28.31; Ps. 25,6; 40,12; 51,3; 69,17; 77,10; 79,8; 103,4; 106,46; 119,77.156; 145,9; Jes. 63,7.15; Klgl. 3,22; Dan. 9,9. In de meeste van deze plaatsen wordt רַחֲמִים verbonden met חֶסֶד. Stoebe merkt op, dat in die plaatsen waar חֶסֶד in de pluralis voorkomt (nl. Jes. 63,7; Ps. 25,6; Klgl. 3,22) רַחֲמִים op de eerste plaats treedt en "kennzeichnet umfassend die Haltung oder Gesinnung einer das L ben förderenden Barmherzigkeit." /Sp. 768; H.J. Stoebe, in: THAT II, m.n. Sp. 767-768./

De barmhartigheid van God is te omschrijven als "sein tiefinnersten mitgefuhlendes Erbarmen" /F. Delitzsch, S. 637; Vgl. J. Ridderbos,

p. 240/.

8 De Here wordt door de profeet hier sprekend ingevoerd:

"En Hij zei, zeker zij zijn mijn volk, kinderen, die niet ontrouw worden, en Hij werd voor hen tot een Redder."

- וַיֹּאמֶר is impf.qal 3e pers.sg. van אָמַר = 1. spreken, zeggen; 2. denken (Ges., S. 50f.).
- אַךְ is adv. = 1. (verzekerend) zeker, ja; 2. (beperkend) maar, toch, slechts (Ges., S. 33f.).
- עַמִּי met suffix 1e pers.sg.: zie vers 3.
- הֵמָּה is pron.pers.sep. 3e pers.m.pl. = zij (Nat, par. 15c).
- בָּנִים is plur.van בֵּן = kind, nakomeling (Nat, par. 37i; Ges., S. 103f.).
- לֹא is ontkenning (+ impf.) = nee.
- יְשַׁקְּרוּ is impf.pi. 3e pers.m.pl. van שׁקר = liegen, verwisselen; de trouw breken (Ps. 89,34) (Ges., S. 862).
- וַיְהִי is impf.qal.apoc. 3e pers.s. (יִהְיֶה: Nat, par. 56v) van הָיָה = 1. geschehen, eintreten, entstehen; 2. da sein, existieren (Ges., S. 178f.).
- לָהֶם = voor hen.
- לְמוֹשִׁיעַ is part.act. van hif. van יָשַׁע = helpen, redden, bevrijden (Ges., S. 325).

De Here noemt Israël: mijn volk en kinderen, die niet ontrouw worden.

עַם, oorspronkelijk een aanduiding van verwantschap ("broer van de vader"), duidt vervolgens de bloedverwanten in het algemeen aan (Ex. 1,9), later het volk als gemeenschap van bloedverwanten in ruimere zin (Lev. 17,10). In het oude testament komt עַם als aanduiding van het Gods- en Verbondsvolk Israël (vgl. Deut. 7,6; 1 Sam. 2,24) te staan tegenover גּוֹי en גּוֹיִם als aanduiding van de vreemde volken ("heidenen").
De Septuaginta neemt deze (religieuze) onderscheiding over, en geeft respectievelijk weer met λαος en ἔθνος /Vgl. H. Reventlow, in: BHW V, kol. 398v.; F.J. Pop, p. 536-543/.
Toch is deze onderscheiding niet strikt door te voeren. Zowel Israël als de volken kunnen met beide woorden worden aangeduid. Sommigen pleiten ervoor, dat deze onderscheiding in jongere teksten zou voorkomen. Als we nu dit vers vergelijken met Jes. 3

en 6, blijkt, dat deze onderscheiding hier niet opgaat, tenzij Jes. 63,1-6 en Jes. 63,7vv. in verschillende perioden van Israëls geschiedenis zijn geschreven.
Maar nu terug naar de kern van het woord חסד.
Israël, als het volk van de Here, staat in een bijzondere verhouding tot de Here. "Deze verhouding vindt haar gestalte in het berith (verbond), dat op de Sinaï gesloten is en reeds in het verbond met Abraham compleet aanwezig was." /Pop, p. 536/.
Israël is een heilig volk, d.w.z. het behoort de Here toe en is verplicht Hem te dienen volgens de voorschriften, die Hij gegeven heeft. Het is de Here, die in zijn ondoorgrondelijke liefde, zijn volk heeft verkozen. Israël staat in een kindschapsverhouding tot God de Vader.
In de loop van Israëls geschiedenis blijkt, dat Israël zich niet gedraagt overeenkomstig zijn verkiezing. "Het leeft niet als JHWH's volk. Het vertreedt en beledigt zijn liefde; het is Hem ontrouw." /Pop, p. 537/.
Als ongehoorzame kinderen hebben zij het huis van het verbond verlaten; zijn ze ontrouw geworden aan hun Vader: "Hoort hemelen, en aarde, neig uw oor, want de Here spreekt: Ik heb kinderen grootgebracht en opgevoed, maar zij zijn van Mij afvallig geworden. Een rund kent zijn eigenaar en een ezel de krib van zijn meester, maar Israël heeft geen begrip, mijn volk geen inzicht." (Jes. 1, 2 en 3).

שׁקר wordt door de statenvertaling weergegeven met liegen. Het is hetzelfde werkwoord, dat ook in het 9e gebod van de dekaloog wordt gebruikt. Het woord liegen heeft volgens het woordenboek van Koenen-Endepols 26 de betekenis van: 1. met opzet onwaarheid spreken; 2. iets valselijk beweren; 3. zich anders voordoen dan men is. Ridderbos /p. 241/ omschrijft liegen met "Hem door ontrouw teleurstellen" (vgl. 30,9; 57,11). Schoors denkt aan: afvallig worden; bedriegen /p. 371/. Delitzsch wil het impf. van שׁקר weergeven in toekomstige zin. Het is het futurum van de hoop /Delitzsch, p. 637; Vgl. Schelhaas, p. 132[6]/.
M.i. hebben we in Jes. 63,7vv. te maken met een terminologie, die onlosmakelijk verbonden is met het verbond.
De voorkeur is dan ook te geven aan de omschrijving van Ridderbos e.a.: ontrouw worden ("trouweloos worden": NBG). Op de achter-

grond staat de gedachte van een vertrouwensrelatie tussen de Here en zijn kinderen. "In deze gezindheid van liefdevol vertrouwen "werd hij hun ten Redder", niet eenmaal, maar zo vaak zij hulp behoefden."

מוֹשִׁיעַ is een "Lieblingswort" in de hoofdstukken 40-66 (vgl. ook 19,20). Het komt voor in Jes. 43,3.11; 45,15.21; 47,15; 49,26; 60,16; 63,1; vgl. ook Zach. 8,7.13; 9,16 etc.).
De Here wordt hier voorgesteld als de Helper van Israël: "Ik, de Here, ben uw God, de Heilige Israëls, uw verlosser." (Jes. 43,3). Buiten Hem is er niemand, die deze naam verdient: "Ik, Ik ben de Here, en buiten Mij is er geen Verlosser." (Jes. 43,11). Hij verlost duurzaam: "Israël wordt door de Here verlost met een eeuwige verlossing." (Jes. 45,17). De afgoden kunnen niet verlossen (Jes. 45,20; 46,7; vgl. Jer. 2,28).
"De verlossing, door de Here bewerkt, kan een verlossing zijn uit een onrechtmatige verdrukking vanwege vijanden (dikwijls in de Psalmen; Vgl. Jes. 63:1), doch ook uit een gerichtssituatie, waarin enkeling of volk om hun zonden terecht gekomen zijn (bijv. de ballingschap). In het laatste geval heeft de verlossing plaats op grond van vergeving en na doorstaan lijden. Zij betreft dan verlossing uit de gevolgen der zonden." /F.J. Pop, p. 52/.

9 *"In al hun benauwing was Hij benauwd, maar de bode van zijn aangezicht heeft hen gered; in zijn liefde en zijn medelijden heeft Hij hen verlost en Hij heeft hen opgeheven en Hij heeft hen gedragen al de dagen van de eeuwigheid."*

- בְּכָל: zie vers 3.
- צָרָתָם van צָרָה = Bedrängnis (Ges., S. 694f.) + suffix 3e pers.pl. m.
- לֹא is ketib; לוֹ is q^{e}re (Nat, par. 7d).
- צַר = 1. adj. nauw, eng; 2. subst. Bedrängnis, Not (Ges., S. 694).
- מַלְאַךְ = 1. bode; 2. (van God) a. engel, b. profeet (Ges., S. 425).
- פָּנָיו van פָּנֶה = 1. aangezicht; 2. pers. tegenwoordigheid, pers. verschijnen van God (Ges., S. 646ff.).+ suffix 3e pers.sg.m.
- הוֹשִׁיעָם van יָשַׁע + suffix 3e pers.pl.m.: zie vers 1.
- בְּאַהֲבָתוֹ van אַהֲבָה = liefde (Ges., S. 13) + suffix 3e pers.sg.m.

- וּבְחֶמְלָתוֹ van חֶמְלָה = het medelijden, het sparen, het ontzien (Ges., S. 240) + suffix 3e pers.sg.m.
- הוּא is pron.pers.sep. 3e pers.sg.m. = hij (Nat, par. 15c).
- גְּאָלָם is perf.qal van גאל = 1. auslösen, zurückkaufen; 2. lossingsplicht vervullen; 3. (ver)lossen van God (Ges., S. 123f.).
- וַיְנַטְּלֵם is impf.pi van נטל = opheffen om te dragen (Ges., S. 501) + suffix 3e pers.pl.m.
- וַיְנַשְּׂאֵם is impf.pi van נשׂא = opheffen, (weg)dragen, ondersteunen (Ges., S. 522ff.).
- כָּל־: zie vers 1.
- יְמֵי־ is st.c.pl. van יוֹם = dag (Nat, par. 37i).
- עוֹלָם = eeuwigheid (Ges., S. 571f.).

In dit vers stuiten we op de moeilijkheid van het Ketib: לוֹ אֹ and het Qere: לוֹ.
De Masoreten hebben 15 of 17 maal in het oude testament voorgesteld לוֹ אֹ te vervangen door לוֹ /Vgl. F. Delitzsch, S. 638, note 1/. Als vertaling is dan weer te geven: "In al hun benauwdheid, was Hij benauwd."
Deze lezing, in navolging van de Masoreten, wordt gekozen door b.v. Delitzsch, Ridderbos, Slotki, SV en NBG, gesteund door Septuaginta, Vetus Latina en Peshitta. Houden we vast aan de "oorpronkelijke" lezing, dan kunnen we de zin als volgt vertalen: "In al hun benauwdheid had Hij het niet benauwd.". Delitzsch geeft een viertal vertalingen die hij "mislichen Deutungen" noemt /S. 638/.

Volgens de opvatting van het oude testament wordt צָרָה dikwijls gezonden als straf van God (Gen. 42,21; Jes. 8,22; Ps. 78,49), meestal door oorlog, vijanden, catastrofen, ziekten veroorzaakt (Ex. 3,9; Ps. 22,12; Jer. 6,24; Hab. 3,16), soms gaat het samen met de dood (Ps. 18,6; Jona 2,3). Uit de nood redt God zijn volk (Ex. 4,31; Neh. 9,27) en zijn rechtvaardige (Ps. 20,2; 31,8; 91, 5). De Here is met zijn volk zo nauw verbonden, dat Hij in al hun benauwing (ook) benauwd is. Het benauwd zijn van zijn volk gaat niet aan de Here voorbij. Hij is geen God, die onbewogen is met het lot van zijn volk. Het gaat m.i. hier te ver, om uit deze tekst te concluderen, dat de Here Zelf als het ware, "participates in the sufferings of His people" /Zo J.L. Mc.Kenzie, p. 307[9];Vgl. F. Delitzsch, S. 638/.

Nogal wat exegeten vocaliseren צר met i (חִיר) in plaats van met a (צָר) = bode. Zo Mc.Kenzie /p. 188a/, Kessler /S. 74/, Volz /S. 269/ op grond van Septuaginta, Vetus Latina en BHK. We zullen de voorkeur geven aan de tekst der Masoreten, omdat deze de lectio difficilior is.

De aanduiding מַלְאָךְ, bode of engel, komt in het oude testament 213 maal voor. Als מַלְאָךְ worden personen aangeduid, die als gezant van iemand (Gen. 32,4.7; Num. 22,5; 1 Sam. 16,19; 19,11vv.; 2 Sam. 3,26 enz.) of van een gemeenschap (Num. 21,21; 1 Sam. 11,3 vv.) de belangen van zijn opdrachtgever aan een ander (Gen. 32, 4.7; Num. 22,5) of gemeenschap (Ri. 6,35; 7,24; 1 Sam. 11,7) over te brengen heeft.
Dat overbrengen gebeurt over een bepaalde afstand. "Die Überbrückung räumlicher Distanzen mit ihren Auftrag ist eine wesentliche Funktion der *mal'-ākīm*, wie aus den Berichten von Botensendungen deutlich wird." /R. Ficker, in: THAT I, Sp. 901/.
De מַלְאָךְ kan ook als opdracht hebben, om in naam van zijn opdrachtgever een bepaalde handeling uit te voeren. Zo zendt Saul boden uit, die de opdracht hebben, David te bewaken (1 Sam. 19,11vv.). In 2 Sam. 11,4 stuurt David op zijn beurt boden om Bathseba te halen (vgl. 1 Kon. 22,9.13; 2 Kron. 18,12).
De bode staat in een zeer nauwe relatie tot zijn opdrachtgever. Van hem ontvangt hij zijn volmacht, in zijn naam te spreken of te handelen; door de bode spreekt de zender zelf. Daarom kan de bode met zijn opdrachtgever geïdentificeerd worden, al werd de opdrachtgever zelf aangesproken (vgl. Ri. 11,13; 2 Sam. 3,12v.; 1 Kon. 20,2vv.).

De מַלְאַךְ יְהוָה is de gezant van God. Zijn opdracht en volmacht heeft hij van de Here ontvangen. Zijn taak is het veelal, de redding aan te kondigen, en soms zelfs die redding, in opdracht van God, te realiseren.

Bijzonder moeilijk is, in sommige teksten, aan te geven de verhouding tussen de Here en zijn מַלְאָךְ (b.v. Gen. 16,7vv.; 21,17vv.; 22,11vv.; 31,11vv.; Ex. 3,2vv.; Ri. 6,11vv.; 13,21v.).
R. Ficker geeft, na verwezen te hebben naar het werk van A.S. van der Woude, een overzicht van de mogelijkheden: Logostheorie, Representatietheorie, Identiteitstheorie, Hypostasetheorie, Interpolatietheorie. Ficker zelf kiest voor de representatietheorie:

de מַלְאַךְ יְהוָה is "ein kreatürlicher Bote ..., der im Namen und Auftrag Gottes handelt." /Sp. 907; Vgl. Delitzsch, S. 639/. "Der *m.J.* ist nun wegen seiner besonderen Funktionen streng von den anderen himmlischen Wesen zu unterscheiden; er greift wie kein anderes himmlisches Wesen unmittelbar in das Leben der Menschen ein. Dieser einzigen religiös schärfer umrissenen persönlichen Gestalt unter den himmlischen Wesen fällt eine besondere Funktion in der Geschichte zu; wo von ihr die Rede ist, da steht sie im Mittelpunkt des Geschehens (vgl. von Rad I, 299)." /Sp. 907f./.

Van deze bode wordt nader gezegd, dat het de bode is van Gods aangezicht. Hij is de representant van de Here, die in opdracht van God het volk te hulp komt.
Ik vind het moeilijk om in de aanduiding פָּנָיו méér te lezen, dan de betekenis "voor zijn aangezicht", in de directe nabijheid van God.
Veel exegeten weiden nogal uit over Gods aangezicht. Terecht wordt opgemerkt, dat het aangezicht van God zijn zelfopenbaring of onthulling is (vgl. Ex. 33,14; Deut. 4,37; 2 Sam. 17,11) /Zo J. Ridderbos, p. 214/.
"De Engel zijns aangezichts is dan de Engel in wie Hij Zich openbaart. Met deze Engel wordt niet een gewone engel bedoeld, maar God Zelf in Hem, in wie Hij Zich omhult, de tweede Persoon in het Goddelijke Wezen." /Wiersinga, p. 147, aant. 7/. /Vgl. J. Schelhaas, p. 132, aant. 7; Vgl. J. Ridderbos, Het Godswoord der profeten, p. 434v./.
Hier gaat m.i. de exegese over in de dogmatiek. Er wordt hier slechts gezegd, dat de Here door middel van de bode van zijn aangezicht zijn volk te hulp is gekomen.

De grond voor dit te hulp snellen is gelegen in de liefde en het medelijden van de Here met zijn verbondsvolk. Het pron.pers.sep. הוּא ziet niet op de bode, maar op de Here Zélf.
De liefde van God wordt, volgens Pop, slechts vier maal vermeld in het oude testament, daarentegen wordt tweeëndertig keer het werkwoord liefhebben אהב gebruikt. Als de Here Israël liefheeft, betekent dit, dat Hij aan Israël de voorkeur geeft boven de andere volken. "Liefhebben = verkiezend liefhebben.". In liefhebben spreekt daarom steeds het element van het verwerpen mee: de Here

heeft met voorbijgaan van de overige volken zijn eigen volk Israël lief /Pop, p. 384v./. Terecht merkt Pop op: "Voor het liefhebben Gods is geen grond. Hij heeft lief, omdat Hij liefheeft. Zijn liefde geschiedt spontaan en stort zich op de meest elementaire wijze over Israël uit. Het feit van zijn liefde behoeft verklaring noch verantwoording. Het is er, als een puur wonder." /p. 385/.

Het werkwoord חמל (sparen) is synoniem met het werkwoord רחם (zich erbarmen) (vgl. vers 7). Tegenover רחם pi. benadrukt חמל stérker het moment van het sparen. Het gevolg van het [illegible] is, dat iemand voor een dreigend onheil of van een over hem uitgesproken straf gespaard blijft /H.J. Stoebe, in: THAT II, Sp. 764/. Het substantivum מַחְמָלָה komt behalve in Jes. 63,9 nog slechts voor in Gen. 19,16 (vgl. Ez. 16,5: מַחְמָלָה) in het verhaal van Lot: "En toen hij talmde, grepen de mannen hem en zijn vrouw en zijn beide dochters bij de hand, omdat de Here hem wilde sparen." (vgl. S.V.: "om de verschooning des Heeren over hem"). Lots huisgezin wordt door de Here voor het naderende onheil, nl. de verwoesting van Sodom, gespaard.

In zijn liefde en zijn medelijden heeft de Here zijn volk Israël verlost (vgl. vers 4). Het gebruikte werkwoord גאל wijst op de taak van de losser: גֹּאֵל. De גֹּאֵל is een begrip uit het familierecht: de verwante is verplicht, de toestand van het familiebezit wat betreft goederen en mensen te handhaven. Het gaat om het inlossen van verkocht of bedreigd bezit van de bloedverwanten (Lev. 25, 24-34; in Ruth 3,13, 4,1 verbonden met het leviraatshuwelijk); om het loskopen van Israëlieten die zichzelf verkocht hebben (Lev. 25,47-55); ook om het lossen van goederen die God toekomen (Lev. 27,1-29). Bij moord wordt de losser tot bloedwreker (גֹּאֵל הַדָּם: Nu. 35,19.25.27); Deut. 19,6.12). In religieuze betekenis wordt het begrip losser vermengd met dat van loskopen (פדה). God koopt, zonder daartoe verplicht te zijn, de gevangenen van het volk los (Deut. 7,8; Ps. 25,22) /G. Molin, in: BHW III, kol. 229; Vgl. ook J.J. Stamm, in: THAT I, Sp. 383vv./. In Jes. 41,14 lezen we: "Vrees niet, gij wormpje Jakob, gij volkje Israël! Ik ben het, die u help, luidt het woord des Heren, en uw Verlosser is de Heilige Israëls.".

Gods zorg voor zijn volk Israël wordt verder omschreven als het

opheffen en dragen, zoals een ouder dat doet met een klein kind, of zoals de herder een lam draagt. Gods zorg is een vaderlijke en herderlijke zorg voor zijn volk. Het beeld van de herder, die zijn schapen weidt en draagt, vinden we ook in teksten als Deut. 32,11; Ps. 28,9; Jes. 40,11 en 46,3v.
In het opheffen, dragen zit m.i. niet alleen het element van zorg, maar ook dat van bescherming, geborgenheid, veiligheid.
Dat Gods opheffen en dragen niet een eenmalig gebeuren was, wordt uitgedrukt door de woorden: "al de dagen van eeuwigheid".
Gods zorg is er voortdurend geweest en zal er steeds ook blijven.
De Here droeg Israël niet alleen toen het nog een kind was (vgl. Jes. 46,3v.), maar zal het levenslang dragen, gedurende heel zijn bestaan. Opvallend is dat in Jes. 46,4 dit wordt gezegd in tegenstelling met de afgoden, wier beelden door hun vereerders moeten worden gedragen en onder wier last ze bijna bezwijken. Die afgoden kunnen hen in hun benauwdheid niet redden (Jes. 46,7).

Te vermelden valt, dat in de tekstvarianten van het "derde" kritische apparaat in BHK, op grond van de in 1947 gevonden rollen, de woorden וַיִּנָּשֵׂאֵם en וַיִּנְשָׂאֵם omgewisseld zijn.

10 In dit vers verandert het gebed van toon. De profeet gaat nu van de lofzegging over in een boet- en smeekgebed. Tegenover de aan hun vaderen bewezen genade, stelt hij in schril contrast hiermee de zonde van het volk (vgl. 78 en 106). In plaats van de Here dankbaar te zijn voor zijn bewezen goedertierenheid, goedheid en barmhartigheid, is het volk Hem, de God van het verbond, ontrouw en afvallig geworden. Het directe gevolg van deze weerspannigheid is dat de Here van een Verlosser tot een Vijand van zijn volk is geworden.
Terecht spreekt Volz van "Ein schmerzlicher Kontrast: der Vater, der solches Vertrauen zu seinen Söhnen hatte, wird ihr Feind, der grosze Helfer in aller Not musz sie bekämpfen und vernichten!" /S. 270/.

"Maar zij waren wederspannig en bedroefen zijn heilige Geest; daarom veranderde Hij voor hen in een vijand, Hij zelf streed tegen hen."

- וְהֵמָּה is pron.pers.sep. 3e pers.pl.m. = "zij" (Nat, par. 15c).
- מָרוּ is perf.qal 3e pers.pl. van מָרָה = wederspannig zijn (Ges., S. 459f.).

- וַיַּעֲצֻבוּ is perf.pi. 3e pers.pl. van עָצַב = krenken, bedroeven (Ges., S. 609).
- אֶת־ is nota accusativus (Nat, par. 23d).
- רוּחַ קָדְשׁוֹ = zijn heilige Geest.
- וַיֵּהָפֶךְ is impf.nif van הָפַךְ = 1. zich wenden, draaien, omkeren; 2. omgekeerd, omgewoeld worden; 3. veranderd worden + לְ (Ges., S. 186).
- לָהֶם = voor hen.
- אוֹיֵב is part.qal van אָיַב: als subst. gebruikt = vijand, tegenstander.
- הוּא is pron.pers.sep. 3e pers.m.sg. = hij (Nat, par. 15c).
- נִלְחָם is part.nif 3e pers.m.sg. van לָחַם = kämpfen, streiten (Ges. S. 383).
- בָּם = tegen hen (Nat, par. 61d).

מְרָה is een uitdrukking waarmee in het oude testament vaak de ongehoorzame houding van het volk tegenover de Here wordt gekenmerkt. In מְרִיבָה horen we een herinnering aan de tijd die het volk na de bevrijding van de egyptische slavernij in de woestijn heeft doorgebracht. In Deut. 9,7 lezen we: "Denk eraan, vergeet het niet, hoe gij in de woestijn de Here, uw God, vertoornd hebt; van de dag af, dat gij uit het land Egypte getrokken zijt, tot gij kwaamt op deze plaats, zijt gij weerspannig geweest tegen de Here.". Met name worden dan plaatsen genoemd als Horeb (vs. 8); Tabera (Num. 11,3); Massa (Ex. 17,7) en Kibrot-Hattaäwa (vs. 22; Num. 11,34); Kades-Barnea (Deut. 1,21) (vs. 23). En uit heel Israëls geschiedenis blijkt, dat het uitverkoren volk, haar Bondsgod wederspannig, rebels, opstandig is geweest (vgl. Deut. 31, 27). Ezechiël noemt Israël zelfs vaak het "huis der weerspannigheid" (Ez. 2,5v.8; 3,9.26v. enz.).

Dit weerspannig zijn wordt genoemd een bedroeven van Gods heilige Geest (vgl. Hand. 7,51; Ef. 4,30). Delitzsch omschrijft dit "bedroeven" als: "einschneidenden Schmerz verursachen" /S. 639/. Sommige exegeten wijzen op de Geest des Heren die rustte op de leiders van het volk: Mozes, Mirjam, Aäron etc. Opstand tegen deze leiders betekent krenking van Gods heilige Geest (vgl. Num. 11,25; Deut. 34,9) /Zo b.v. Wiersinga, in: BmK 5, p. 147, aant. 10/.

Het woord רוּחַ betekent allereerst: wind, adem (vgl. Ps. 137,7; Job 41,7; Jes. 7,2). Vervolgens kan רוּחַ de betekenis krijgen van toorn (vgl. Ri. 8,3; Jes. 25,4). Zo kan volgens Pop de adem des Heren in Jes. 30,28 eveneens beter door het woord toorn vertaald worden /Pop, p. 171/. Het oude testament onderscheidt tussen de menselijke *geest* en *andere geesten*. "Er is bijv. sprake van de Geest van Jhwh, die mensen inspireert tot het verrichten van bepaalde daden of het uitspreken van bepaalde woorden (bijv. Jes. 61:1 v.v.). Doch een boze geest kan een mens tot verkeerde daden brengen (bijv. Saul, 1 Sam. 16:15,23). Zulk een goede of boze geest komt van buiten tot de mens en overheerst zijn eigen menselijke geest." /Pop, p. 174/.

De aanduiding רוּחַ קָדְשׁוֹ komen we in het oude testament slechts verder tegen in Ps. 51,13. In Jes. 63,14 wordt de heilige Geest aangeduid als Geest des Heren.
Volgens L. Rost /in: BHW II, Kol. 116/ wordt er over de Heilige Geest pas gesproken in de teksten uit Qumran. Hij vertaalt dan in Ps. 51,13 en Jes. 63,10.11 met: geest van heiligheid.
Ook A. Schoors spreekt van Gods heilige geest met kleine letter, "eigenlijk moet men er niet méér in zien dan een personificatie van Gods gevoelens." /p. 371/.
Ook P. Volz denkt aan "die Personifikation des innersten Wesens Jahwes.". "Nach 11b möchte man die Ru^{a}ch Jahwes fast mit der Lade gleichsetzen; beide sind Sinnbild der Gegenwart Jahwes; aber ist viel konkreter als die Lade. Die Ru^{a}ch leitet das Volk in seinem äuszeren Geschick v. 14 a B, sie ist aber nach mehr die Summe aller göttlichen Gaben und Kräfte, die im Volk sich auswirken v. 11b." /S. 270/.
Vervolgens wijst Volz op de grote overeenkomst tussen de uitspraken over de heilige Geest met die van Sarathuschtra /Vgl. S. 271/.
Stellig valt hier te spreken over een personificatie of hypostasiëring van Gods heilige geest, maar het valt mij moeilijk om - evenals bij de exegese van de מַלְאַךְ פָּנָיו in vers 9 - te concluderen dat het hier zou gaan om de derde Persoon in het goddelijk Wezen.
De aanduiding heilig wijst op "goddelijkheid", "hoge majesteit" en "vlekkeloze reinheid", tegenover de onreine geest van de leugenprofeten (Zach. 13,2). "Maar die "heiligheid" is ook het be-

ginsel van des HEEREN verlossingsdaden (zie bij 1:4); daarom duidt dit woord den Geest ook aan als den Geest der genade en der openbaring, die als zodanig in Israëls midden woont (vs. 11) en hen leidt tot hun heil, vs. 14. Zo komt de Geest ook hier, na den Engel des aangezichts, voor als de Leidsman des volks, als Uitvoerder van het Goddelijke heilsplan met Israël; ..." /J. Ridderbos, p. 242; Vgl. J. Schelhaas, p. 133, aant. 2; evenzo F. Delitzsch, S. 640/.

De aanduiding רוּחַ קָדְשׁוֹ is m.i. hier te omschrijven met "de geest van zijn heiligheid".
Zoals in vers 7 gesproken is over Gods goedertierenheid, goedheid en barmhartigheid, wordt hier in vers 10 nu gesproken van zijn heiligheid. Als de Here heilig genoemd wordt, gebeurt dat omdat Hij behoort tot een andere categorie, soort, dan de mensen. Hij is de Andere: de Heilige, die niet ver van de mensen is, maar Hij is in ons midden. "Zijn heiligheid is een aspect van zijn liefde. Hij, die Israël liefheeft, is een heilig God. Daarom is zijn liefde er een van een bijzondere kwaliteit. Zij heeft de kwaliteit van de heiligheid aan zich." /F.J. Pop, p. 290/.
Deze heiligheid van God is door de weerspannigheid van het volk bedroefd. Daarom veranderde de Here van een Verlosser/Helper in een vijand van zijn volk en streed Hij Zelf tegen zijn volk. Voortdurend strafte de Here zijn volk en voerde hen uiteindelijk weg in ballingschap. Terecht merkt m.i. C. Westermann op: "Hier liegt der Nerv geschichtlichen Geschehens: es kann nicht alles weitergehen wie bisher, wo Gottes Heiligkeit verletzt wurde. Eben dies was der Kern der prophetischen Botschaft, die in der schroffen Antithese dieses Verses mitschwingt." /S. 308/.

11-14 De verzen 11-14 herinneren aan de begintijd van het volk Israël. Naast de Here en zijn machtige daden wordt hier Mozes uitdrukkelijk bij zijn naam genoemd.
Drie belangrijke feiten uit Israëls geschiedenis worden geroemd: de doortocht door de Schelfzee (vs. 11b, 12b en 13a); de wonderbare tocht door de woestijn (vs. 12a) en de intocht in het beloofde land (vs. 14a).

"Toen gedacht Hij aan de dagen van ouds, aan Mozes en aan zijn volk."

- וַיִּזְכֹּר is impf. qal van זכר: zie vers 7.
- עַמּוֹ: zie vers 9.
- מֹשֶׁה = Mozes.
- עַמּוֹ: zie vers 3; hier met suffix 3e pers.sg.m.

Een probleem in de exegese van dit vers vormt de vraag naar het subject van זכר. Er zijn twee mogelijkheden. Nogal wat exegeten kiezen voor de mogelijkheid: "zijn volk" als subject van זכר. De vertaling zou dan luiden: "Zijn volk herinnerde zich de dagen van ouds." of "Men gedacht de dagen van ouds.".
Zo b.v. J. Ridderbos /p. 238 en 242/: "Door de straf is het volk (nl. de vromen in hun midden) ertoe gebracht, met heimwee terug te denken aan den ouden tijd, den tijd van Mozes, en weer te vragen naar Hem, die Zich toen zo heerlijk aan hen openbaarde." /Vgl. evenzo F. Delitzsch, S. 641; C. Westermann, S. 306[2]; A. Schoors, p. 371; W. Kessler, S. 74[5]; Mc.Kenzie, p. 188b en BHK./
Een andere mogelijkheid is om als subject van זכר "de Here" te nemen. De vertaling luidt dan: "Maar Hij gedacht aan de dagen van ouds." Zo b.v. NBG. Aan deze vertaling is mijns inziens de voorkeur te geven, temeer daar in het voorafgaande vers (10b) het onmiskenbaar is dat de Here het subject is (vgl. Ps. 78,39; 106,45). De betekenis van deze woorden is dan, dat de Here telkens weer ophield tegen zijn volk te strijden, denkend aan zijn knecht Mozes, die voortdurend voor het volk pleitte, en aan zijn verbond met Israël. Zo komt ook hierin de vaderlijke liefde, zijn verbondstrouw tot uitdrukking. Ondanks de weerspannigheid van zijn uitverkoren volk blijft de Here zijn volk gedenken.

In plaats van עַמּוֹ wil b.v. C. Westermann lezen: עַבְדּוֹ = zijn knecht /S. 306[3]/. Dit is de lezing volgens b.v. de Peshitta. De woorden מֹשֶׁה עַמּוֹ ontbreken in hun geheel in Septuaginta en Vulgata.

In het tweede gedeelte van dit vers komt scherp naar voren het contrast tussen verleden en heden (vgl. vs. 10).
De profeet blikt terug in het verleden, in de geschiedenis van het volk. Misschien zijn de woorden van P. Volz wel terecht: "Eschatologische Sehnsucht kehrt ja immer gern in das goldene Zeitalter des Anfangs zurück." /S. 271/. Reeds tevoren had Volz opgemerkt, dat het met name op feestdagen gewoonte was, "die geschichtliche Erinnerung zu pflegen. (Ps. 77:12ff; 78.105.136, 10ff; Deut. 32)." /S. 269/.

We horen de profeet, in naam van het volk, (klagend) uitroepen:

"Waar is Hij, die hen (omhoog) voerde uit de zee, met de herder van zijn kudde? Waar is Hij, die zijn heilige geest heeft gelegd in zijn binnenste?

- אַיֵּה = waar? (Nat, par. 60k[1]).
- הַמַּעֲלָם is part.hif. + suffix 3e pers.pl.m. van עָלָה = maken/doen, dat iemand/iets naar boven gaat; omhoog halen/trekken (vgl. Gen. 37,28; Jer. 38,10). (Ges., S. 589ff.).
- מִן־הַיָּם van יָם = 1. Meer, Zee (vgl. Ps. 104,25 enz.); 3. grote rivier: Nijl (Jes. 19,5; Nah. 3,8); Eufraat (Jes. 27,1?; Jer. 51,36). (Ges., S. 302).
- אֶת = met, bij (Nat, par. 61i,j).
- רוֹעֵי is part.qal van רָעָה = weiden. Het part. krijgt de betekenis van "herder" (Ges., S. 765).
- צֹאנוֹ van צֹאן = kleinvee: schapen en geiten (Ges., S. 670).
- אַיֵּה: zie boven.
- הַשָּׂם is part. qal van שִׂים = 1. zetten, (op)stellen; 2. leggen; 3. aanbrengen; 4. in de juiste richting brengen (Ges., S. 783 ff.).
- בְּקִרְבּוֹ van קֶרֶב = 1. Leibesinnere (Ges., S. 726) met suffix 3e pers.sg.m.
- אֶת־רוּחַ קָדְשׁוֹ: zie vers 10.

Met het tweemaal gebruikte אַיֵּה (de Targum leest drie maal) wordt de Here aangeroepen. De profeet wil met zijn dringende vragen een beroep doen op Gods verbondstrouw. Hij die bewezen heeft zijn volk goedgunstig te zijn. Maar waar is de Here nú met zijn verlossende en helpende hand? Die zijn volk voerde uit de zee onder leiding van de herders van zijn kudde?

Sommige exegeten betrekken het מִן־הַיָּם הַמַּעֲלָם op Mozes. In Ex. 2, 1-10 lezen we het verhaal van "het biezen kistje", en hoe de kleine Mozes uit het water, nl. de Nijl, werd opgetrokken. Onder verwijzing naar nogal wat handschriften, waaronder de Septuaginta, Vulgata, Peshitta en I Q Is[a] vocaliseert men als volgt: הַמַּעֲלֵהוּ מִמַּיִם. De vertaling luidt: "Waar is Hij, die de herder voerde uit het water (nl. de Nijl: vgl. Jes. 19,5). /Zo b.v. A. van der Flier, p. 145; A. Schoors, p. 371v.; J.L. Mc.Kenzie, p. 188d; C. Westermann, S. 306[4]).

Deze lezing, die berust op tekstverandering is af te wijzen. Temeer daar het part.hif. van עָלָה het suffix heeft van de derde

pers.pl. /Vgl. Nat, par. 47/.
Tevens is op te merken dat in Ex. 2,1-10 andere hebreeuwse woorden worden gebruikt.
Het object van עלה moet hier stellig het volk Israël zijn: hen heeft de Here door de zee gevoerd /Zo b.v. W. Kessler, S. 74[6]/.

Heel concreet zullen we hier moeten denken aan de doortocht door de Schelfzee of de Rode Zee (Ex. 23,31). We gaan hier voorbij aan de problematiek van de plaats of de historische ligging van deze zee /Vgl. b.v. B. Reiche, in: BHW IV, kol. 289v./.

Het volgende exegetische probleem rijst bij de verklaring van de singularis רֹעֵי = herder. Te denken is aan Mozes, die hier de herder van zijn volk wordt genoemd. Sommige exegeten denken aan herders in het meervoud, immers, niet alleen Mozes, maar ook Aäron, de zeventig oudsten, Mirjam en Jozua hebben het volk geweid /Zo b.v. Slotki, p. 308/.
Ook hier hebben we ons te houden aan de tekst der Masoreten. Mozes is het, die door God aan het volk tot leidsman is gegeven. In zijn binnenste heeft God zijn heilige geest gelegd. Het is dezelfde geest, die later ook koningen, priesters en profeten zal bekwamen tot hun taak (vgl. b.v. Jes. 61,1). "Wanneer Jahweh een mens overvloedig met geest heeft bedacht, kan Hij deze overvloed aan geest ook opnieuw verdelen. Zo kan Hij van Mozes' volheid van geest wat afnemen en dit overbrengen op de 70 oudsten die een deel van Mozes' taak moeten overnemen (Num. 11:16-29)." /L. Rost, in: BHW II, kol. 116/.
Terecht merkt J. Ridderbos op, omdat die geest op Mozes (en anderen) rustte, was die geest ook in het midden van het volk /p. 242; Vgl. evenzo W. Kessler, S. 77/.

De herder, die zijn kudde naar de grazige plaatsen brengt en deze beschermt tegen roofdieren, stond bij de (vgl. vs. 14) oude mensheid hoog in aanzien. In het oude Oosten was "herder" een van de meest gebruikelijke titels voor een koning. M. Lurker wijst erop, dat de kentekenen van de koninklijke waardigheid in Egypte, de zg. gesel en scepter, oorspronkelijk de kentekenen waren van de herder, nl. zijn vliegenzwaaier en zijn herdersstaf /p. 113/.
In het oude testament komen we veelvuldig de gedachte tegen, dat de Here God Zelf de Herder is van zijn volk (vgl. Ez. 34; Ps. 100, 3; Ps. 23).

Zijn zorg voor zijn volk is als de zorg van de herder voor zijn schapen.
Zo heeft de Here Mozes geroepen en aangesteld als herder van zijn volk om hen te brengen naar het beloofde land Kanaän. Jes. 63,11 is de enige plaats in het oude testament waar Mozes een herder wordt genoemd, maar in Ps. 78,52 wordt het volk een kudde genoemd in een verwijzing naar de woestijntocht.

12 *"Die deed gaan aan de rechterkant van Mozes zijn majesteitelijke arm, die de zee spleet voor hun aangezicht om Zich een eeuwige naam te maken?"*

- מוֹלִיךְ is part.hif. van הָלַךְ = 1. gaan laten, voeren; 2. verdwijnen laten, verdelgen (Ps. 125:5) (Ges., S. 180ff.).
- יְמִין van יָמִין = 1. de rechterkant.
- מֹשֶׁה = Mozes.
- זְרוֹעַ: zie vers 5.
- תִּפְאַרְתּוֹ van תִּפְאָרָה = 1. Schmuck, Zier; 2. Roem, eer; hl. majesteitelijke arm (Ges., S. 886).
- בּוֹקֵעַ is part.qal van בָּקַע = splijten.
- מַיִם: zie vers 11.
- מִפְּנֵיהֶם: zie vers 9.
- לַעֲשׂוֹת is inf.constr.qal van עָשָׂה = 1. maken, door arbeid voortbrengen (Ges., S. 622ff.).
- לוֹ = voor Hem, voor Zich.
- שֵׁם = naam (Ges., S. 839f.).
- עוֹלָם: zie vers 9.

Gesenius wijst erop, dat "der Platz zur Rechten jem. ist: a) der des Beschützers (Jes. 41:13; 44:20; 63:12; Ps. 16:8; 109:31; 110:5)" /S. 886/.
De Here deed aan Mozes' rechterhand zijn majesteitelijke arm gaan, d.w.z. Hij Zelf vergezelde en beschermde Mozes - en in hem, het gehele volk Israël - op de weg door de woestijn, naar het beloofde land.
Zoals we reeds zagen in vers 5 ziet de arm van God op zijn bescherming, leiding en zorg. Gods arm is vooral zinnebeeld van zijn onweerstaanbare macht (vgl. b.v. Jes. 51,5.9; 52,10; 53,1; 59,16; 63,5.12; Deut. 33,27; Ps. 44,4; Jer. 17,5). De uitdrukking "majesteitelijke" of "luisterrijke arm" vinden we verder nergens in het oude testament. De aanduiding תִּפְאַרְתּוֹ wijst op de

luisterrijke daden die de Here met zijn arm heeft verricht (vgl. ook Jes. 40,10). De arm des Heren is de macht van God die Mozes begeleidt.

P. Volz merkt op, dat we bij arm des Heren kunnen denken aan drie gebeurtenissen:

1. de wonderen die Mozes had verricht voor Farao;
2. het wonder van de doortocht door het water van de Schelfzee;
3. de daden, die Mozes tijdens de woestijnreis in de kracht Gods kon doen.

Volz zelf kiest voor de derde mogelijkheid. Hij wijst op de trits: doortocht door de Schelfzee - de woestijnreis - intocht in Kanaän. "Der *Arm* Jahwes ist hier gleichfalls fast eine Hypostase wie der Geist." /S. 272/.

Voor F. Delitzsch is de luisterrijke arm des Heren: "die überschwengliche Allmacht Gottes", die Mozes in staat stelde met zijn staf en uitgestrekte hand het water van de Schelfzee te doen splijten /S. 641f./.

Door die arm heeft de Here de zee voor het volk Israël gespleten. Er wordt hier met andere woorden weergegeven wat in vers 11b reeds gezegd is. Hier wordt de nadruk erop gelegd dat het Gods luisterrijke árm is geweest, die de zee heeft gespleten. Diezelfde arm, die Hem tot hulp was in de uitoefening van zijn gericht (vs. 5). Onmiskenbaar ziet het splijten van het water op het gebeuren in Ex. 14,16 en 21 en Psalm 78,13: de doortocht door de Schelfzee.
Een aardige verklaring vond ik bij P.A. Elderenbosch /Jahweh is onze God, p. 19/: "De meest zinvolle voorstelling die wij ons van deze geweldige bevrijding kunnen maken, is dat er een tsunami heeft plaatsgevonden. Daaronder verstaan wij een geweldige beweging van de zee ten gevolge van een vulkanische uitbarsting. Hierbij trekt de zee zich eerst meters onder de normale eb-lijn terug, om dan na enige tijd met grote kracht, meters boven de normale vloedlijn te stijgen.".
Het wonder van de tsunami is, dat het plaatsvond juist op het ogenblik, dat Israël reddeloos verloren leek. De Israëlieten hebben het ervaren als een ingrijpen van God, door zijn luisterrijke arm, en wij belijden dat met hen mee.

Het doel van dit ingrijpen van God is, volgens de profeet, dat God zich door de redding van Israël een "eeuwige naam" maakt. Het woord שֵׁם betekent: naam, (goede of slechte) roep, roem, aanzien, gedachtenis, roem bij het nageslacht, persoon. De naam is uitdrukking van iemands wezen. Zo lezen we in 1 Sam. 25,25: "Zoals iemand heet, zo is hij.". In de naam יהוה openbaart God zich aan zijn volk. Hij maakt zijn naam bekend (Gen. 17,1; Ex. 3,14; 6,2). De naam is de naar de mensen toegekeerde zijde van de Here. De uitdrukking "Naam des Heren" wordt dikwijls gebruikt in de betekenis van "eer, roem" des Heren (Jes. 55,13; Ps. 48,11).
Die naam van God wordt hier een "eeuwige naam" genoemd. Een naam, die niet ophouden zal te bestaan. De roem en de faam van de Here God, zoals die gebleken is in de redding en zorg voor zijn volk, heeft Hij voor altijd gevestigd. Tot een roemrijke gedachtenis. De uitdrukking "een naam maken" komen we ook tegen in Jer. 32,20; Dan. 9,15 (vgl. Jes. 55,13). In Jeremia en Daniël, evenals hier, in verband met de uittocht uit Egypte. Toen heeft de Here Zich een naam gemaakt, een eeuwige naam, "d.w.z. dat het als iets onvergetelijks de herinnering aan wat God had gedaan en aan hetgeen Hij daardoor bleek te zijn, altijd door levendig zou houden." /A. van der Flier, p. 146/.

De Here heeft "voor zich" een naam gemaakt, "indem er sich in unvergeszlichen Wundern der Erlösung verherrlicht." /F. Delitzsch, S. 642/.

13-14 *"Die hen deed gaan door de diepte van de zee, zoals een paard in de woestijn, zonder dat zij struikelden? Zoals vee in een dal afdaalt, verschafte de geest des Heren het rust; zo hebt Gij uw volk geleid om U een luisterrijke naam te maken."*

- מוֹלִיכָם : zie vers 12.
- בַּתְּהוֹמוֹת van תְּהוֹם = 1. oerwater, chaos; 2. oceaan; 3. iedere grote watermassa; 4. diepte van de zee (Ges., S. 871).
- כַּסּוּס van סוּס = paard (Ges., S. 538f.).
- בַּמִּדְבָּר van מִדְבָּר = woestijn (Ges., S. 398).
- לֹא is ontkenning.
- יִכָּשֵׁלוּ is impf.nif. 3e pers.pl.m. van כשׁל = 1. met de voeten aanstoten, struikelen; 2. erschöpft, müde, afgemat zijn (Ges., S. 366f.).

- כִּבְהֵמָה van בְּהֵמָה = dieren, vee (collectivum) (Ges., S. 86).
- בַּבִּקְעָה van בִּקְעָה = een open wijd dal;
  van בקע = splijten (Ges., S. 111).
- תָּרֵד is impf.qal 3e pers.sg.m. van ירד = afdalen, afstijgen: zie vers 6.
- רוּחַ יְהוָה: zie vers 12.
- תְּנִיחֶנּוּ is impf.hif. 3e pers.sg.fem. + suffix 3e pers.sg.m. van נוח = 1. sich niederlassen (qal); 2. ruhen, ausruhen.
- כֵּן = zo.
- נָהַגְתָּ is perf.pi van נהג = 1. fahren lassen; 2. drijven, voeren (Ges., S. 488).
- עַמְּךָ van עַם: zie vers 3 + suffix 3e pers.sg.
- לַעֲשׂוֹת is inf.constr.qal van עשׂה: zie vers 12.
- לָךְ = voor u.
- שֵׁם: zie vers 12.
- תִּפְאַרְתֶּךָ: zie vers 12.

Nog steeds is de profeet aan het woord, pleitend op Gods goedheid en trouw; gedenkend de gunstbewijzen, de roemrijke daden des Heren. Het begin van vers 13 vinden we ook in Psalm 106,9b: "Hij deed hen gaan door de waterdiepten als door een woestijn." (vgl. 77, 17).
Het tweede gedeelte van dit vers doet herinneren aan Psalm 105, 37b: "en er was in hun stammen niemand die struikelde".

Het woord תְּהוֹם hebben we hier vertaald met diepte van de zee. Het is de aanduiding voor het oerwater (Gen. 1,2; Ps. 33,7; Ps. 104,6). We zullen hier niet aan deze symbolische betekenis moeten denken, maar veeleer zee in geografische zin moeten opvatten. Natuurlijk speelt de gedachte mee, dat de zee verbonden is met de dood. God heeft zijn volk door de diepten van de zee, door het dodenrijk heen, naar de overzijde geleid en de Egyptenaren door de golven doen verslinden.

Het gaan door de diepten van de zee wordt hier vergeleken met het gaan van een paard in de woestijn en als het afdalen van vee in een vallei.

De gedachte die achter de eerste vergelijking ligt, is de galop, de gemakkelijke voortgang, "with firm and sure steps like those of the horse in a pasture-land." /I.W. Slotki, p. 309/.

Geen enkele hindernis ligt het paard in de weg. Een vlak terrein ligt voor hem. "So sicher und fest ist der Weg durch das gespaltene Meer wie der Boden unter den Hufen der Pferdemeute, die über die Steppe jagt." /C. Westermann, S. 309/.
We zullen hierbij moeten denken aan de tocht, die de Israëlieten door de woestijn hebben gemaakt. De Here ging voor hen uit en zorgde, dat niets in de weg lag waarover de Israëlieten konden "struikelen".

Het tweede beeld herinnert aan de intocht van de Israëlieten in het land Kanaän /Zo b.v. F. Delitzsch, S. 642; P. Volz, S. 272/. Van de kale heuvels daalde het volk Israël als een kudde af naar de grazige, sappige velden in de vallei, naar het land van melk en honing. Vgl. C. Westermann /S. 309/, die dit beeld op een andere manier uitlegt: "So friedlich ist dieser Weg wie der abendliche Trieb der Kinderherde zum Tränken ins Tal.".

De Geest des Heren verschijnt hier, evenals in Ps. 143,10, als de eigenlijke leider van het volk. Als een herder heeft de Geest des Heren het volk Israël als een kudde geleid. Die geest rustte op Mozes en de andere leiders van Israël. En die geest, de Here Zelf, heeft het volk rust verschaft in hun eigen, beloofde land Kanaän. Sommige exegeten denken hierbij mede aan de tweede terugkeer uit Babylonië, wat gedacht in profetisch perspectief goed mogelijk kan zijn.
H. Brandenburg trekt de lijnen nog verder door en denkt aan de eschatologische betekenis van "zur Ruhe" gebracht worden, in de zin van "de eeuwige Godsvrede". Hij verwijst dan naar Jes. 11,10; 14,3 enz. /S. 197/.
Het is m.i. de vraag of we hier deze lijnen zover kunnen en mogen doortrekken. Het gaat hier om de rust, die het volk Israël genoot in het land Kanaän. Uit het vervolg blijkt dat deze rust verstoord is.

W. Kessler /S. 75[10]/ leest met P. Volz in plaats van תְּנִיחֶנּוּ, תְּנִיחָם: "brachte der Geist des Herrn sie zur Ruhe.". J.L. Mc.Kenzie vocaliseert met BKH תַּנִּיחֵם: "we gave them rest." /p. 189f./. Ook deze lezing rust op geen enkele belangrijke tekstgetuige.

Vers 14b vat het voorafgaande (vs. 11-14a) nog eens concluderend en recapitulerend samen:

"Zo hebt Gij uw volk geleid om U een luisterrijke naam te maken." Ook hier evenals in vers 12b de nadruk op het "een luisterrijke naam maken". God heeft het gedaan, om Zichzelf roem te verschaffen.
Terecht merkt P. Volz op, dat dit motief van de eer van God wederom tegelijk door de profeet gebruikt wordt tot een "Gebetsruf, ein Grund der Erhörung: kann der Gott, der sich durch die Geschichte seines Erbvolks Ruhm verschafft hat, dulden dasz sein Name nun durch das Unglück Israëls verunehrt werde?" /S. 273/.
De profeet bereidt zo een overgang voor naar het klaaggebed, dat begint met vers 15.

15 Thans richt de profeet zich rechtstreeks tot de Here God.
H. Brandenburg merkt op, dat nergens in het oude testament de bidder zo sterk op "Gottes Vaterverhältnis zu Israel" beroept als hier /S. 197/.

"Kijk vanuit de hemel(en) neer en zie uit uw heilige en uw majesteitelijke woning. Waar zijn uw ijver en uw krachtige daden? Het geruis van uw binnenste en uw medelijden hebben zich jegens mij ingehouden."

- הַבֵּט is imp.hif. van נבט = 1. aufblicken, die Augen aufschlagen, um zu sehen (Ges., S. 479f.).
- שָׁמַיִם = hemel (Ges., S. 842f.).
- וּרְאֵה is imp.qal van ראה = zien (Ges., S. 734ff.).
- מִזְּבֻל van זְבֻל = woning (Ges., S. 192).
- קָדְשְׁךָ : zie vers 10.
- וְתִפְאַרְתֶּךָ: zie vers 12.
- אַיֵּה : zie vers 11.
- קִנְאָתְךָ van קִנְאָה = 1. Leidenschaft, Eifersucht; 2. Wetteifer; 3. van Gods ijver (Ges., S. 717).
- וּגְבוּרֹתֶיךָ van גְּבוּרָה = kracht, sterkte (Ges., S. 126).
- הֲמוֹן is st.constr. van הָמוֹן = 1. Geräusch, Lärm; 3. Aufregung des Innern, Mitleid (Ges., S. 184).
- מֵעֶיךָ is st.constr. van מֵעֶה = 1. ingewanden; 2. het binnenste, waar het hart zich bevindt; zetel van het gevoel (Ges., S. 442f.).
- וְרַחֲמֶיךָ: zie vers 7.
- אֵלַי is van praep. אֶל + suffix 1e pers.sg.m. = tot, naar, tegen (Nat, par. 61h,i).

- הִתְאַפָּקוּ is perf.pl.hitp. van אפק = zich sterk maken, sich ein Herz fassen; an sich halten, um seinen Empfindungen nicht freien Lauf zu lassen (Ges., S. 60).

De eerste woorden van dit vers vinden we ook in Psalm 80,15: "Aanschouw uit de hemel en zie.".
De Here God wordt aangeroepen om toch eens uit de hemel te kijken en te zien naar de nood van zijn volk. De hemel is de aanduiding voor de woonplaats van God. In de hemel bevindt zich de troon van de Here (Ps. 103,19), die daar zijn opperzalen heeft gebouwd (Amos 9,6) en van daaruit het gebed hoort (1 Kon. 8,30), dat de mens met opgeheven handen uitspreekt (Deut. 30,12).
Vanuit de hemel schenkt de Here zijn zegen (Gen. 9,25) en laat Hij brood regenen (Ex. 16,14).
Hij kan echter de hemel ook sluiten (1 Kon. 8,35) en zich voor zijn volk verborgen houden (vgl. Jes. 57,15; 66,1).
De Here is de God des hemels (Gen. 24,3), die zijn heerlijkheid toont boven de hemel (Ps. 113,4); want de hemel is door de Here geschapen (Gen. 1,8) en kan door Hem beven (Hagg. 2,7).
De hemel wordt hier aangeduid als de heilige en majesteitelijke woning van God: het hemelse heiligdom. Hierheen had de Here Zich teruggetrokken zonder nog langer onder Israël te wonen (vgl. 1 Kon. 8,13; Hos. 5,15). C. Westermann denkt niet aan een plaatsbepaling, maar aan "die ferne, hohe Majestät Gottes" /S. 312/.
De profeet en in hem het volk Israël bespeurt niets meer van God. Zij voelen zich verlaten door Hem. En de profeet roept het uit: Waar zijn toch uw ijver en uw krachtige daden? Uw innerlijke bewogenheid en uw medelijden jegens mij, uw volk?
Tevergeefs heeft de profeet gezocht naar openbaringen van Gods ijver, d.i. zijn brandende liefde voor zijn volk en voor zijn eer (vgl. 9,6; 26,11) en naar de betoningen van zijn kracht (vgl. Deut. 3,24; Ps. 106,2; 150,2) zoals in de dagen van ouds /J. Ridderbos, p. 243/. Maar hij heeft ze niet kunnen ontdekken. Evenmin heeft hij Gods innerlijke bewogenheid en medelijden ervaren.
Letterlijk staat er in het hebreeuws: het ruisen van uw ingewanden. Zoals reeds bij vers 7 is opgemerkt wordt medelijden, barmhartigheid getekend als het ruisen, beroeren van de ingewanden. Je wordt van binnen als het ware ondersteboven gekeerd. In het diepst van je ingewanden, je ziel - zouden we zeggen - geraakt.

De Here God lijkt wel onbewogen met zijn volk. Het "jegens mij" slaat niet alleen op de profeet. Hij is voorbidder, pleiter voor zijn volk.

J.L. Mc.Kenzie stelt met BHK voor om in plaats van MT אֵלַי הִתְאַפָּק יְקֹ zo te lezen: אֵלֶּה תִּתְעַפַּק waarbij verwezen wordt naar de Septuaginta en 64,11. In plaats van een 3e persoon pl.pf.hitp. een 2e pers.m.sg.impf.ius.hitp. De vertaling zou aldus luiden: Houdt gij uw medelijden niet in.

16 In dit vers wordt de klacht van de profeet nog hartstochtelijker. Hij roept God aan op grond van zijn Vaderschap van Israël.

"Want Gij zijt immers onze Vader; want Abraham kende ons niet en Jakob erkende ons niet. Gij Here zijt onze Vader, onze Verlosser van eeuwigheid is uw naam."

- כִּי = want, immers.
- אַתָּה = gij (Nat, par. 15c).
- אָבִינוּ is van אָב = Vader (Ges., S. 1f.).
- כִּי : zie boven.
- אַבְרָהָם = Abraham.
- לֹא ontkenning.
- יְדָעֲנוּ is perf.qal + suffix 1e pers.pl. = 4. kennen (Ges., S. 286ff.) (van ידע).
- וְיִשְׂרָאֵל = Israël.
- לֹא : zie boven.
- יַכִּירֵנוּ is impf.hif 3e pers.sg.m. + suffix 1e pers.pl. van נכר in hif. = 1. betrachten, sich etw. genau ansehen; 2. durch genaue Betrachtung erkennen; 3. + acc.: anerkennen; sich für jem. interessieren (Ges., S. 505f.).
- אַתָּה: zie boven.
- יְהוָה: zie vers 7.
- אָבִינוּ : zie boven.
- גֹּאֲלֵנוּ: zie vers 8.
- מֵעוֹלָם: zie vers 9.
- שְׁמֶךָ: zie vers 12.

De profeet roept hier de Here tweemaal aan als "onze Vader". Hij doet een krachtig beroep op het Vaderschap van de Here over Israël of de Israëlieten. Israël is de zoon van God (Ex. 4,22; Hos. 11,1). Niet aartsvader Abraham, noch Israël (= Jakob), kan de ware Vader

van het volk Israël zijn. Het is de Here Zelf die zijn volk verwekt en opgevoed heeft (Deut. 32,6). Terecht legt P. Volz de Israëlieten in de mond: "Wir nennen uns zwar "Söhne Abrahams", "Kinder Israel", und Abraham und Israel mögen bei ihren Lebzeiten für ihre Kinder grosze Kraft gehabt haben, aber jetzt sind wir durch viele Jahrhunderte von ihnen getrennt und es besteht keine lebendige Beziehung zwischen ihnen und uns; nur du, der ewige Gott, bist unser wirklicher Vater." /S. 273/.

In het oude testament wordt de verhouding tussen God en mens weinig als een verhouding van vader en kind getypeerd. Slechts op vijftien plaatsen in het gehele oude testament komt de expliciete aanduiding "Vader" voor God voor: Deut. 32,6; 2 Sam. 7,14; 1 Kron. 17,33; 22,10; 28,6; Ps. 68,6; 89,27; Jes. 63,16; 64,8; Jer. 3,4. 19; 31,9; Mal. 1,6; 2,10; (+ ?).
Bij deze teksten valt nog weer nader op dat God nooit de Vader van de enkele Israëliet genoemd wordt, altijd is God de Vader van het volk Israël, of van de koning als representant van het volk.
In het oudtestamentisch spreken over God als Vader zijn drie motieven te onderkennen:
1. De macht van God als Schepper;
2. Het heilrijk handelen van God als Verlosser;
3. De liefde van God als Ontfermer. /Zo J.P. Versteeg, collegedictaat exegese NT, ad loc. 1 Joh. 2,29/.
Met name het derde motief staat hier m.i. op de voorgrond, hoewel ook de andere twee op de achtergrond meeklinken.
Een vader zorgt voor zijn kind, beschermt het, helpt het, omringt het met liefde.
Maar daar blijkt nu volgens de profeet niets meer van.

Een vreemde verklaring is m.i. die van A. Schoors: "Het volk zou moeten delen in de zegeningen van de aartsvaders, maar die hebben hun solidariteit met hun afstammelingen opgezegd. Het vs. heeft het gewicht van juridische scheidings- en verwerpingsformules en betekent het afbreken van de heils- en zegenbeloften (Pauritsch)." /p. 373/.
Iemand kennen is hem leren kennen in de omgang, in een ontmoeting. Het is steeds ervaringskennis. Steeds bestaat er een persoonlijke relatie tussen het subject en het object van de kennis. Volgens F.J. Pop bevat ידע drie elementen, nl. dat van de ervaring, de

ontmoeting en de erkenning. "Kennen is in het O.T. zózeer verbonden met de persoonlijke relatie, dat het een synoniem kan zijn voor "zich bekommeren om" of "liefhebbend zorgen voor"." /p. 330/. Van Abraham en Jakob valt niets meer te verwachten, zij kennen noch erkennen het volk Israël. De hoop van de profeet is slechts gevestigd op de Here, die niet alleen de Vader van zijn volk is maar ook de Go'el, de Losser (zie vers 5), wiens naam van oudsher is (zie vers 12).

17 De klacht krijgt in dit vers nog diepere toon. De profeet gaat nu zonde van het volk belijden. De nood van het volk wordt samengevat in de woorden: afdwalen, het hart verharden, niet vrezen.

"Waarom liet U ons afdwalen, Here, van uw wegen; verhardde U onze harten van uw vreze? Keer terug omwille van uw knechten, de stammen van uw bezit."

- לָמָּה = waarom (Nat, par. 60h).
- תַּתְעֵנוּ is hif.impf. 2e pers.s.m. + suffix 1e pers.pl. van תעה = hif. 1. + acc.: herumirren lassen; 2. irre führen, abirren lassen v. etw. (Ges., S. 885f.).
- יְהוָה is tetragrammaton.
- מִדְּרָכֶיךָ van דֶּרֶךְ = weg (Ges., S. 168f.).
- תַּקְשִׁיחַ is hif.imp. 2e pers.s.f. van קשׁח = 1. verharden + acc.; 2. hard behandelen (Ges., S. 732).
- לִבֵּנוּ van לֵב = hart (Ges., S. 375f.).
- מִיִּרְאָתֶךָ is st.constr. + suffix 2e pers.s.m. van יִרְאָה = vreze (Ges., S. 316).
- שׁוּבָה is imp. (ook: inf.) qal van שׁוּב = 1. zich wenden, terugkeren; 2. caus.: terugbrengen, herstellen (Ges., S. 810ff.).
- לְמַעַן = omwille van, opdat.
- עֲבָדֶיךָ van עֶבֶד = slaaf, knecht (Ges., S. 556).
- שִׁבְטֵי is st.constr.plur. van שֵׁבֶט = 1. tuchtroede; 2. herdersstaf; 3. scepter; 4. (werp)spies; 5. stam (Ges., S. 801).
- נַחֲלָתֶךָ van נַחֲלָה = 1. bezit, eigendom; 2. erfdeel (Ges., S. 497).

De profeet vraagt naar het doel, de reden, waarom God zijn volk van Hem heeft laten afdwalen en hun harten doet verharden. Het "waarom" is een typisch woord van de klaagpsalmen. De bidder appelleert aan Gods genade /F. Delitzsch, S. 644/.

Terecht merkt A. Schoors op: "Dit vs. is een duidelijke aanklacht tegen God: hij lijkt wel ontrouw aan het vaderschap uitgedrukt in vs. 16." /p. 373/.

"Het doen afdwalen en verharden is gevolg van en straf op de zonde. De zonde wordt naar Gods wil door zonde gestraft." /J. Schelhaas, p. 134[10]/.
"Nachdem der Mensch Gottes Gnade schnöde und hartnäckig verworfen, entzieht sie ihm Gott gerichtsweise, gibt ihn hin in seinen Irrweg und macht sein Herz untüchtig zum Glauben." /F. Delitzsch, S. 644/.
Ik kan mij vinden in de verklaring van H.A. Wiersinga /in: BmK 5, p. 148, aant. 34/: "Israël ontkent niet, dat het eigengekozen wegen zijn en werpt de schuld van dit gaan op dwaalwegen niet op de HERE /vgl. 64:5b/, maar wil door er Hem op te wijzen, dat Hij hen tot nu toe maar op die eigengekozen wegen liet gaan, Hem ertoe bewegen om nu met dat verharden van hun hart op te houden, door hen tot bekering te brengen.".
Wij wijzen de verklaring van A. Schoors af, die de Israëlieten het kwaad aan God doet toeschrijven /p. 373/. De bedoeling van dit vers is allerminst om op God de schuld van het afdwalen en verharden te werpen, maar juist een beroep te doen op zijn barmhartigheid /Zo J. Ridderbos, p. 243/.

Het "verharden van het hart" staat in schril contrast met het "vrezen van de Here".
Terecht merkt F.J. Pop op: "In het hart, dat allesbeheersende centrum van de persoon, woont daarom ook de vreze des Heren, door Jhwh daarin gelegd (Jer. 32:40) met als resultaat, dat men niet meer van Hem afwijkt (id.)." /p. 282/.
In Ex. 4,21 tot 14,17 wordt volgens Pop /p. 283/ acht maal gesproken over de verstokking van het hart van de Farao en eenmaal van dat der Egyptenaren (vgl. ook Deut. 2,30; Joh. 11,20; 2 Kron. 36,13).
Wanneer het hart hard gemaakt wordt - een teken van Gods rechtmatige gericht - wordt het hart ongevoelig voor indrukken en reageert niet meer op prikkels van buitenaf. Het hart wordt dan onbereikbaar en ongevoelig voor het woord van God.

De profeet tracht nu de Here te bewegen, zich om te keren; om de oude verbondsrelatie weer te herstellen, terug te brengen, omwille

van zijn knechten, de stammen van zijn erfdeel. Hij wil de Here motieven geven om terug te keren, nl. het feit dat er knechten zijn én dat zij zijn erfdeel zijn. A. Schoors /p. 373/ denkt hier bij knechten aan het gehele volk Israël.
Waarschijnlijk is bij knechten te denken aan de ware vromen, de rest, die nog in het midden van het volk gevonden worden /Zo J. Ridderbos, p. 244; W. Kessler, S. 79/. De stammen van uw bezit/ erfdeel is het volk, dat de Here Zich ten erfdeel (vgl. 47,6; 58,14) verkoren heeft.
De uitdrukking נַחֲלָה in de betekenis van stam vinden we ook in teksten als Ex. 28,21; Rich. 20,2; 1 Kon. 11,13; Hos. 5,9; Zach. 9,2).
Omwille van de vromen, omwille van de stammen Israëls wordt de Here gebeden zich weer tot het volk te wenden. I.W. Slotki denkt bij dit vers concreet aan de situatie van de ballingschap, "which leave neither time nor strength for the true service of God.". Omwille van "the merits of the patriarchs" en "the sons of Jacob" wordt gepleit voor Gods terugkeer tot Israël /p. 310/.
Deze opvatting is m.i. af te wijzen. Ik vind haar nogal speculatief en niet terecht. Er wordt nergens gesproken van "merits of the patriarchs".

18 Beleed de profeet in de voorafgaande verzen de "innerlijke" nood van het volk, in dit vers tekent hij de "uiterlijke" nood.
Het begin van dit vers kan op verschillende manieren vertaald worden. Wij kiezen voor de meest letterlijke vertaling al zou deze volgens sommigen historisch gezien niet juist zijn.

"Voor een korte tijd hebben zij uw heilig volk in bezit genomen; onze vijanden hebben uw heiligdom vertreden."

- מְעַט is van מְעַט = iets kleins, onbeduidends; weinig tijd (Ges., S. 453).
- יָרְשׁוּ is perf.qal 3e pers.pl. van יָרַשׁ = in bezit nemen (Ges., S. 321).
- עַם־ : zie vers 3)
- קָדְשֶׁךָ־ = zie vers 10) = uw heilig volk.
- צָרֵינוּ is st.constr.plur. + suffix 1e pers.pl. van צַר = vijand (Ges., S. 694).
- בוֹסְסוּ is perf.polel (Nat, par. 55) van בּוּס = vertreden (Ges., S. 89).

- קֹדֶשׁ מִקְדָּשׁ van קָדַשׁ מִקְדָּשׁ = 1. heilige plaats, heiligdom; 2. voorwerpen in de tabernakel (Num. 10,21); 3. heilige gave (Num. 18, 29) (Ges., S. 455).

Wij hebben קָדְשְׁךָ-עַם vertaald met "uw heilig volk". De Masoretentekst geeft door middel van een maqqef aan, dat beide woorden bij elkaar horen.

A. Schoors haalt ze m.i. uit elkaar en vertaalt de MT met: "Een korte tijd heeft een volk uw heilig goed in bezit gehad.". Het subject is dan עַם terwijl het object van de zin is: קָדְשְׁךָ. Dit is, aldus Schoors, historisch niet juist, "want het bezit van het land (... *qodsěkā* ...) heeft veel langer geduurd dan de staat van verwoesting en vermaning. Bovendien zou men dan verwachten 'uw volk' of 'het volk'. Indien een vreemd volk zou bedoeld zijn, zou men niet *'am* maar *gōj* gebruiken. Onze vertaling is meer in overeenstemming met het parallellisme en veronderstelt uiterst geringe wijzigingen." /p. 373/.

Schoors' vertaling luidt dan: "'Waarom mogen de bozen uw heiligdom geringschatten', onze vijanden uw heilige woning met de voeten treden?" /p. 373; Vgl. evenzo J.L. Mc.Kenzie, p. 189; W. Kessler, S. 75/. Tegen deze verklaring van Schoors zijn m.i. de volgende argumenten in te brengen:

1. In de weergave en vertaling van de MT wordt geen aandacht geschonken aan het maqqef en daardoor de woorden עַם en קָדְשְׁךָ uit elkaar gehaald;
2. De opvatting van de historische juistheid is van veel minder belang dan Schoors doet voorkomen. Dat het volk Israël - nu in ballingschap - lange tijd het heiligdom in bezit heeft gehad, is in de ogen van de profeet als slechts een korte tijd. Wij zullen hier moeten rekenen met dichterlijk (misschien wel overdreven) taalgebruik;
3. Dat er in deutero-Jesaja geen scherp onderscheid gemaakt wordt tussen עַם en גּוֹי blijkt uit vers 3 (zie boven);
4. Dat we hier moeten gaan knoeien met de tekst, om dit vers door middel van wijzigingen gladder te maken, is ten enenmale uitgesloten.

J. Ridderbos stelt voor met verwijzing naar de Septuaginta om in plaats van ām te lezen har = berg /p. 239*/. Deze wijziging wordt waarschijnlijk voorgesteld op grond van vers 19 en is als secun-

dair te beschouwen.

Wij zullen ons hebben te houden aan de tekst der Masoreten. Dan brengt het begin van dit vers ons nog in de knoop met F. Delitzsch: "Es liegt nahe zu versuchen, ob שְׁנוֹת nicht כִּי־נָה zum nachgebrachten Subj. haben könne (vgl. Jer. 49,2), aber alle Versuche, z.B. Hier.: ..., Stier: ... geben לְמִקְצָת eine Bed. der es widerstrebt ..." /S. 644/. Delitzsch legt wel nadruk op de verklaring van לְמִקְצָת (= eine kleine Zeit lang), maar hij geeft m.i. geen oplossing voor de pluralis שְׁנוֹת.
De verklaring van dit vers is dan dat de profeet, pleitend op Gods verbondstrouw en barmhartigheid hoopt - of misschien in profetisch perspectief ziet - dat het volk slechts voor een korte tijd in ballingschap zal verkeren. Er is hoop en uitzicht voor hen, die trouw blijven aan de dienst van God: de knechten des Heren, de stammen van zijn erfdeel.

Het is moeilijk om een bepaling te geven van de historische situatie waarop dit vers betrekking heeft.
Het volk is in ballingschap, de tempel, het heiligdom van God, ligt in puin. Zoals we reeds op pag. 18 schreven, zullen we hierbij moeten denken aan de verwoesting van de tempel in 587 v.Chr. door Nebukadnessar (604-562). De tegenstanders waarvan de profeet gewaagt zijn de troepen van de Babyloniërs, die het tweestammenrijk in ballingschap hebben gevoerd en de tempel, het heiligdom, te Jeruzalem hebben ontwijd en verwoest.

19 Opnieuw doet de profeet een beroep op Gods eer: van zijn eigendomsaanspraken op het volk is in de huidige situatie niet veel te bemerken /A. Schoors, p. 373v./.

"Wij zijn geworden, als hen waarover U van eeuwigheid niet hebt geheerst, als hen waarover uw naam niet is uitgeroepen.
Och, dat U de hemel(en) scheurdet, dat U nederdaaldet, dat de bergen voor uw aangezicht beefden."

- הָיִינוּ is perf.qal 1e pers.pl. van היה: zie vers 8.
- מֵעוֹלָם: zie vers 9.
- לֹא־ is ontkenning.
- מָשַׁלְתָּ־ is perf.qal 2e pers.m.sg. van משל = heersen (Ges., S. 470).
- בָּם = over hen (Nat, par. 61d).
- לֹא־: zie boven.

- נִקְרָא is perf.nif 3e pers.sg.m. van קרא = (in nif) 1. geroepen; 2. uitgeroepen; 3. genoemd worden; 4. gelezen worden (Ges., S. 723f.).
- שִׁמְךָ : zie vers 14.
- עָלֵינוּ is praep. עַל = suffix 3e pers.pl.m. (Nat, par. 61i).
- לוּ אַ֫ is uitroep = o wenn doch (Ges., S. 380).
- קָרַעְתָּ is perf.qal 2e pers.sg.m. van קרע = 1. verscheuren; 2. aftrekken; 3. lasteren (Ges., S. 730).
- שָׁמַיִם : zie vers 15.
- יָרַדְתָּ : zie vers 14.
- מִפָּנֶיךָ : zie vers 9.
- הָרִים is plur.abs. van הַר = 1. berg; 2. gebergte (Ges., S. 186).
- נָזֹלוּ is perf.nif 3e pers.pl. van נזל = beven (van bergen) (Ges., S. 199).

P. Joüon /par. 158d/ geeft de mogelijkheid aan dat een "proposition relative asyndétique" gesubstantiveerd kan worden /p. 482/.

Israël is gelijk geworden aan al die volkeren, waarover de Here nooit als Koning heeft geheerst en die nooit de naam van volk des Heren hebben gedragen. "Van het oudtijds aan Israël geschonken voorrecht is thans niets meer te zien." /J. Ridderbos, p. 244/.

De uitdrukking קרא שֵׁם geeft aan, dat men datgene waarover men zijn naam uitroept, ondergeschikt maakt aan zijn macht. Zo lezen we b.v. in 2 Sam. 12,28; Amos 9,12 en Ps. 49,12 over het uitroepen van de naam over steden en landen (vgl. Gen. 2,19v.).

De profeet ziet niets meer van het uitverkoren zijn van het volk Israël en van het verbond dat de Here met zijn volk heeft gesloten. Israël is gelijk geworden, net zo onheilig, als de andere heidense volkeren. Van de aanduiding "volk van God" is niets meer te merken. God heeft zijn verbondsvolk verlaten. Hij heeft Zich in de hemel teruggetrokken. We horen dezelfde vertwijfelde klacht als in Jer. 14,9: "Gij toch zijt in ons midden, Here, uw naam is over ons uitgeroepen, laat ons niet aan ons lot over!".

In het tweede gedeelte van dit vers gaat de klacht van de profeet weer over tot de bede. Een hartstochtelijk gebed: "Och, dat u de hemel(en) scheurdet, dat U nederdaaldet.". De profeet roept om Gods ingrijpen: Maak een einde aan de nood van uw volk en kom ons te hulp met macht en majesteit, zodat zelfs de bergen op haar grondvesten zullen beven (vgl. Richt. 5,5; Jes. 64,2).

De hemelen moeten scheuren. De scheidingswand tussen de Here en zijn volk moet weggebroken worden. Unaniem denken de exegeten hierbij aan het uitspansel of de wolkenhemel, waarachter God Zich verborgen hield. De theofanie herinnert aan Ex. 19 en Richt. 5,5.

GERAADPLEEGDE LITERATUUR

a. Commentaren

- H. Brandenburg, Jesaja II. Teil, Das Buch von der Erlösung. Giessen/Basel 1961.

- F. Delitzsch, Biblischer Commentar über den Propheten Jesaia. Leipzig 1869^{2}.

- A. van der Flier G.Jzn., Jesaja II. Groningen/Den Haag 1926 (Tekst en Uitleg).

- W. Kessler, Gott geht es um das Ganze. Jesaja 56-66, 24-27. Stuttgart 1960.

- J.L. Mc.Kenzie, Second Isaiah. New York 1973^{4} (The Anchor Bible).

- J. Ridderbos, Het Godswoord der profeten, Deel II: Jesaja. Kampen 1932.

- J. Ridderbos, Jesaja II. Kampen 1953 (Korte Verklaring) (in de tekst zonder nadere aanduiding).

- J. Schelhaas Hzn, Paraphrase van het boek van de profeet Jesaja, 2e deel. Franeker z.j.

- A. Schoors, Jesaja. Roermond 1972 (De Boeken van het OT).

- I.W. Slotki, Isaiah. London 1949 (Soncino).

- P. Volz, Jesaja II. Leipzig 1932.

- C. Westermann, Das Buch Jesaja (Kapittel 40-66). Göttingen 1976^{3} (Alte Testament Deutsch 19).

- H.A. Wiersinga, De profeet Jesaja, in: Bijbel met Kanttekeningen. Baarn z.j.^{2}.

b. Tekstuitgave

- Biblia Hebraica edidit Rudolf Kittel. Stuttgart 1973^{3}.

c. Konkordantie

- G. Lisowsky, Konkordanz zum Hebraïschen Alten Testament. Stuttgart 1958.

d. Lexicons

- W. Gesenius, Hebraïsches und Aramäisches Handwörterbuch über das Alte Testament. Leipzig 1921^{17} /Ges./.

- E. Jenni/C. Westermann, Theologisches Handwörterbuch zum Alten Testament, I/II. München/Zürich 1975^{2}/1976 /THAT/.

- M. Lurker, Woordenboek van bijbelse beelden en symbolen. Boxtel 1975.

- F.J. Pop, Bijbelse woorden en hun geheim. 's-Gravenhage 1972^{3}.

- B. Reicke/L. Rost, Bijbels-historisch woordenboek I-VI. Utrecht/Antwerpen 1969/1970.

e. Handboeken

- G.Ch. Aalders, Oud-Testamentische kanoniek. Kampen 1952.

- Joh. de Groot/A.R. Hulst, Macht en Wil. De verkondiging van het Oude Testament aangaande God. Nijkerk z.j.

- R.K. Harrison, Introduction to the Old Testament. Leicester 1979^{2}.

- B.J. Oosterhoff, Israels profeten. Baarn z.j.

- Th.C. Vriezen, Hoofdlijnen der theologie van het Oude Testament. Wageningen 1974^{4}.

- Th.C. Vriezen/A.S. van der Woude, Literatuur van Oud-Israël. Wassenaar 1973^{4}.

f. Grammatica's

- P. Joüon, Grammaire de l'hebreu biblique. Rome 1947.

- J. Nat/J.P. Lettinga, Grammatica van het bijbels hebreeuws. Leiden 1972^{7}.